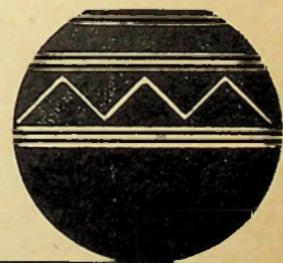

Taxandria

PERIODIEKE UITGAVE
(VERSCHIJNT DRIEMAANDELIJKS)
NIEUWE REEKSEN XVIII, 3-4, 1952.

koninklijke
geschied_en_oudheid-
kundige kring van de
antwerpsche kempen

«TAXANDRIA»

Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige
kring der Antwerpse Kempen

Bestuur

Voorzitter : Ant. Van den Hove d'Ertsenryck, rechter, Mer-
mansstraat, 6, Turnhout.

Onder-Voorzitter : A Claes, Inspecteur L.O., Oude Vaartstraat,
24, Turnhout.

Stedelijke Afgevaardigde : Lode Peeters, Schepen-Volksverte-
genwoordiger, Astridlaan, Turnhout.

Secretaris : E.H. J. Nuyls, Aalmoezenier der Gevangenis,
de Merodelei, 18g, Turnhout.

Penningmeester: Fr. De Vel, Advocaat, Victor Van Halstraat,
2, Turnhout.

Bestuursleden : (in alphabetische orde)

Fr. Boone, Sociaal Assistent, Herentalsstraat, 28,
Turnhout.

Baron R. de Borrekens, Burgemeester, Kasteel Vor-
selaar.

Ch.-Alf. Van Bael, Afgevaardigde-Beheerder, Oude
Vaartstraat, Turnhout.

G. De Geeter, Ingenieur-Bestuurder Stads Openbare
Werken, Gulden Sporenlei, 14, Turnhout.

Adr. Glénisson, Burgemeester, Meerle.

Em. Van Hemeldonck, Hoofdinspecteur-Letterkundige,
Vosselaar.

Conservator van het Museum : R. Peeters. Stadsarchivaris,
Otterstraat, 3, Turnhout.

Ieder bestuurslid rekent het zich tot een aangename
plicht om belangstellenden alle gewenste inlichtingen te ver-
schaffen.

TAXANDRIA

Periodieke Uitgave (Verschijnt driemaandelijks)

— Nieuwe Reeks XVIII, 3-4, 1952. —

GEDENKSCHRIFTEN
VAN DEN KONINKLIJ-
KEN GESCHIED- EN
OUDHEIDKUNDIGEN
KRING VAN DE ANT-
WERPSE KEMPEN

De achttiende - eeuwse verslagen der Antwerpse bisschoppen aan de H. Stoel over de staat van hun bisdom

door

CARLO DE CLERCQ

Voorzitter van het Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis.

Het concilie van Trente (1545-1563) heeft in de Rooms-Katholieke Kerk de stoot gegeven tot een inwendige hervorming, door meer organisatie en centralisatie. Sixtus V was een der pausen welke talrijke maatregelen bepaalde om die taak voort te zetten. Een dezer was zijn bekende constitutie beginnende met de woorden *Romanus Pontifex* en uitgevaardigd op 20 December 1585. Reeds vroeger bestond er een zekere, weinig bepaalde, verplichting voor de bisschoppen naar Rome te reizen om er de graven der HH. Petrus en Paulus te vereren en de regerende paus te huldigen : men noemde dit het bezoek *ad limina Apostolorum*, t.t.z. aan de (laatste) woonst der Apostelen: de basilieken van Sint-Pieter aan 't Vaticaan en van Sint-Paulus buiten de muren. Sixtus V bepaalde dat zulk bezoek op regelmatige tijdstippen zou moeten gebeuren naar gelang de streek waar de bisschoppen gevestigd waren; zo zouden b.v. die van Italië het alle drie jaar, die van België alle vier jaar, die van Afrika alle vijf jaar moeten doen. Tevens - en dit is een volledige nieuwigheid - moesten zij aan de paus «relaas geven van gans hun pastoraal ambt, van alle zaken betreffende de staat van de Kerk (het bisdom) dat zij besturen, nopens de tucht bij de clerus en gelovigen, of wat ook het heil der zielen aangaat». Zij die verhinderd waren persoonlijk te komen moesten een procurator aanwijzen en de redenen van hun belet opgeven. Bij het aanvaarden hunner functie moesten de bisschoppen zich door een eed verplichten aan die constitutie van 1585 te gehoorzamen, deze voorziet kerkelijke straffen tegen hen die

aan de bezoeken niet voldoen. Er valt op te merken dat het dokument nergens uitdrukkelijk zegt dat de kerkvoogden een *schriftelijk* verslag moeten afgeven, alhoewel toch Sixtus V dit van den beginne af door zijn Nuntiussen of andere agenten aan de kerkvoogden schijnt duidelijk gemaakt te hebben, vermits hij in 1588 besloot dat die verslagen moesten worden afgegeven aan en bewaard door de Congregatie van het Concilie, t.t.z. het pauselijk ministerie, zoals wij in burgerlijke termen zouden zeggen, belast met de toepassing der hervormingsdecreten van het concilie van Trente.

Deze Congregatie begon dan de termijnen van inlevering der verslagen met een volglijfer te bepalen, voor de Belgische bisschoppen besloegen zij vier jaar (*quadriennium*), het eerste eindigde in 1589, doch slechts enkele onzer kerkvoogden boden een verslag aan, en dan nog bij middel van een procurator. Een persoonlijke reis van hunnenwege zou steeds een zeldzaamheid blijven omwille van de lange afwezigheid en de kosten welke zij meebracht, over 't algemeen zou de nieuwe maatregel daardoor voor de wat afgelegene landen van zijn doelmatigheid verliezen, zelfs te Rome residencende geestelijken zouden als procurators aangewezen worden en verslagen afleveren waar tegenover ze helemaal vreemdl stonden.

Voor het bisdom Antwerpen, dat zich over een gedeelte der huidige provinciën Antwerpen (België) en Noord-Brabant (Nederland) uitstrekte, werd het eerste verslag in 1591 geschreven door Livinus Torrentius en door een der kanunniken zijner kathedraal aangeboden, slechts éénmaal deed een bisschop - Wellens in 1777 - met opzet de reis naar Rome, het laatste verslag werd gedeponeerd door bisschop Nelis in 1797 toen hij als vluchteling - na de tweede Franse inval in België - in de Eeuwige Stad vertoefde. Wanneer een kerkvoogd te oud werd of een nieuwe prelaat pas de bisschoppelijke troon had beklimmen nam de Congregatie van het Concilie het verzuim der inlevering van een vierjarig verslag nogal gemakkelijk aan; ook werden enkele stukken niet ingeleverd of geraakten uit het archief verloren, zodat wij voor geen en-

kel Belgisch bisdom onder 't Oude Regiem (1) de volledigë reeks van 53 verslagen, tot en met 1797, bewaard is. Voor Antwerpen bezit men die van 1591 en 1600, zestien van de XVIId eeuw, tien voor de XVIIId eeuw. In deze bijdrage zullen wij deze laatste reeks ontleden en er zes uitgeven, waarvan wij de datum onderlijnen in de volgende tabel.

Quadriennium Volgn.	Einddatum	Naam van de bisschop	Datum van ondertekening of rede van ontbreking van het verslag
29	1701	Cools	b. (2) sedert 1700
30	1705	Cools	19 December 1704
31	1709	-	zetel vacant
32	1713	de Francken-Sierstorpff	b. sedert 1711
33	1717	»	10 September 1716
34	1721	»	
35	1725	»	23 December 1722
36	1729	d'Espinosa	b. sedert 1728
37	1733	-	18 Juli 1736
38	1737	»	
39	1741	»	
40	1745	»	zetel vacant
41	1749	de Gentis	b. sedert 1749
42	1753	»	20 November 1753
43	1757	»	28 Augustus 1757
44	1761	Van Gameren	b. sedert 1759
45	1765	»	2 April 1765
46	1769	»	8 November 1769
47	1773	»	
48	1777	Wellens	September 1778 (8)
49	1781	»	(4)
50	1783	Nelis	20 December 1786
51	1789	»	
52	1793	»	
53	1797	»	1 Maart 1797

(1) Cfr A. PASTURE, *Les archives de la visite «ad limina» pour les deux anciennes provinces ecclésiastiques des Pays-Bas, Malines et Cambrai*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, dl LXXXIII, 1920, bl. 281-504.

(2) b. = benoemd.

(3) Toen Wellens persoonlijk zijn bezoek *ad limina* in 1777 deed, verkreeg hij verlof, zijn verslag later in te zenden; het is thans niet meer in 't Vaticaanse Archief vindbaar.

(4) In 't Vaticaanse Archief borstt slechts de brief van Wellens waardoor

I. - VERSLAG VAN 1704 DOOR BISSCHOP COOLS.

De Dominicaan Reginald Cools (5) was eerst te Roermond bisschop geweest en werd slechts op twee en tachtig jarige ouderdom, in 1700, naar zijn geboortestad verplaatst. Hij zette zich ijverig aan 't werk, reeds op 28 Juli volbracht hij de visitatie van de Sint-Pieterskerk te Turnhout; einde 1701 had hij een verslag voor de periode 1698-1701 moeten inleveren, hij deed het niet en schijnt dispensatie gevraagd te hebben. Gewoonlijk stond dan de Congregatie van het Concilie een uitstel toe en deed het wellicht dat Cools een verslag ondertekende op 19 December 1704 en dat het aangenomen werd voor het 30ste quadriennium (1702-1705) (6). Het verslag behelst de gewone indelingen welke een eeuw praktijk in vele van die dokumenten ingevoerd had: een inleiding, de beschrijving van het bisdom, enkele speciale wensen aan de H. Stoel voorgelegd, een besluit.

In de inleiding geeft Cools een drievoudige reden aan om niet naar Rome te komen: de oorlogstoestand (wij zijn in de tijd der verwikkelingen van de Spaanse successieoorlog maar Antwerpen behoort nog steeds aan Philips V, koning van Spanje, en de gouverneur Maximiliaan-Emmanuel, hertog van Beieren, is te Brussel terug sedert 6 October 1704), zijn hoge ouderdom, het gebrek aan geldmiddelen: de helft der inkomsten van het bisdom (de bisschoppelijke tafel, *mensa episcopalis*) komt voort uit de Noorderlijke Nederlanden en is door de Hollanders geconfisqueerd, de goederen in de Zuidelijke Nederlanden gelegen, worden door de belligeranten-zowel van het ene als van het andere kamp - verwoest.

Voor de beschrijving van het bisdom gebruikt Cools ene

---

hij een procurator voor het bezoek der basilieken aanselt. Cfr A. PASTURE, *op. cit.*, bl. 870.

(5) Voor bijzonderheden over de persoonlijkheid der Antwerpse achttien-deeeuwse bisschoppen, raadplege men onze bijdrage *Het kerkelijk leven*, in het boek *Antwerpen in de XVIIde eeuw*, in November 1952 uitgegeven door het *Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis*, bl. 123-165.

(6) Zo ook had Cools, bisschop van Roermond gewijd in 1677, geen verslag dat jaar ingeleverd, maar wel in 1680; noch in 1685 maar wel in 1688; verder in 1691 maar niet in 1693, noch in 1697 maar wel in 1699.

indeling welke wij steeds zullen terug vinden: de zes districten of dekenaten, getal dat opklamt tot 1611-1612; er valt echter op te merken dat, wat Cools en zijn opvolger district Antwerpen noemen, tevens de eigenlijke parochies der stad die van het O. L. V. kapittel afhingen en de buitenparochies (door Cools als 35 in getal aangegeven) die het landdekenaat Antwerpen vormden, behelst. Merkwaardigerwijze begint Cools met een vermelding van de kloosters buiten de stad, omdat hij de spijker op de kop wil slaan en zijn gemoed wil luchten over de dotatie van het bisdom en dit is dan ook het eerste belangvol punt waarover de verslagen der Antwerpse achttiende eeuwse bisschoppen ons meermalen zullen inlichten en welk dus enige voorafgaande uitleg verdient.

Antwerpen was een der nieuwe bisdommen waarvan de oprichting destijds door Philips II van Spanje te Rome werd aangevraagd en door paus Paulus IV toegestaan bij bulle van 12 Mei 1559 (7). Om een inkomen aan de nieuwe bisschoppen te verzekeren was men tot het gedacht gekomen dat ieder tevens abt van een rijke abdij der Spaanse Nederlanden zou zijn, zo werd op 11 Maart 1561 door bulle van paus Pius IV (8) de Cistercienser abdij van Sint-Bernards op de Schelde met de bisschoppelijke tafel van Antwerpen geünierd. De monniken der verschillende aldus geünierde kloosters toonden zich zeer ontevreden en reageerden soms zelfs op heftige wijze. Na vele instanties vanwege de religieuzen van Sint-Bernards tekende met hen, op 10 December 1636, Gaspard Nemius, zesde bisschop van Antwerpen, een vergelijk (9), waardoor een wel bepaald deel der goederen en inkomsten - grotendeels in de Antwerpse Kempen gelegen-aan de Antwerpse bisschoppelijke tafel werd toegekend en het overige aan de abdij teruggegeven; na nieuwe onderhandelingen werd dié regeling door paus Innocentius IV, op 17 Februari 1645, en door Philips IV van Spanje, op 14 Augustus 1649, erkend

(7) Tekst der bulle bij A. MIRAEUS, *Opera diplomatica et historica*, 2de uitg. door J. F. Foppens, Brussel, 1728, dl I, bl. 472-476.

(8) Tekst ibid., bl. 476-481, of bij [J. F. FOPPENS], *Historia Episcopatus Antverpiensis*, Brussel, 1717, bl. 28-44.

(9) Tekst bij [J. F. FOPPENS], *Historia...*, bl. 48-55.

(10). De religieuzen waren wel zo verstandig geen basis of proportie aan te duiden waarop die verdeling plaats had, slechts werd vermeld dat de verplichtingen op de goederen der abdij door de Staten van Brabant gelegd als subventie of ten welken titel ook, voor één derde ten laste van de bisschop van Antwerpen en voor twee derden ten laste der abdij zouden vallen. Volgens bisschop Cools nu schrijft, zou Nemius gemeend hebben dat ook de verdeling van het actief op die basis geschiedde en, wanneer hij bemerkte dat dit in feite niet het geval was, van Rome een *restitution in integrum* verkregen hebben, t.l.z. een rechtsbeslissing waardoor alles in de integrale staat werd gebracht die bestond vóór het geincrimineerd akkoord, tot dat een nieuwe beslissing met al de nodige wettelijke voorzorgen zich voordeed, maar de Raad van Brabant zou dit pauselijk bevel niet aangenomen hebben. Cools beweert dat hij amper een vierde der vroegere goederen van de abdij bezit en vraagt dat de H. Stoel opnieuw de zaak in handen zou nemen.

Buiten het klooster van Sint-Bernards, vermeldt Cools dat der Brigittijnen te Hoboken en hoe de Carmelitessen van Mol zich op het kasteel Cleydael te Aertselaer zijn komen vestigen.

Daarna beschrijft hij de toestanden in de stad Antwerpen zelf. Hij beklaagt zich over het stijgend aantal protestanten en over de Portugese joden, die zich voor katholieken laten doorgaan, zonder echter hun Pasen te houden; hij vraagt of men hen daartoe moet verplichten. De bisschop spreekt dan over de geestelijkheid der kathedraal en over het seminarie op de Groenplaats gevestigd. Sedert de opening hiervan volgen de Antwerpse theologanten de cursussen bij de Jezuïeten; Cools beslistte op 10 Februari 1701 dat zij voortaan binnenshujs de

---

(10) De oorspronkelijke charters berusten in het Archief der Sint-Bernardsabdij te Bornhem, waar ook deel I van het *Cartularium van «Sint-Bernards op 't Schelt»*, na de titel: *Compendium Actuum incorporationis et separationis monasterij Sti Bernardi ab Episcopatu Antverpiensi*, eerst een beknopt overzicht van de bijzonderste stukken en dan de tekst zelve dezer weergeeft (fol. 279-374), en waar er verder 10 kartons met losse papieren *Acta incorporationis et separationis*, I-X (B. 39-48), nopens de betrokken goederen enz., zich bevinden.

lessen zouden krijgen (11). Hij verhaalt in zijn verslag hoe nu wereldpriesters de godgeleerdheid volgens de leer van de H. Thomas van Aquino doceren; het was dus niet alleen om de nadelen van een gedurig buitenaan der seminaristen te vermijden dat hij de verandering had ingevoerd maar ook omdat hij - niet te gunstig voor de theologische stellingen der Jezuïeten gestemd (12) - een clericaal onderwijs naar Dominicaanse opvattingen wilde inrichten. Cools schrijft dat het aantal seminaristen 24 bedraagt. Volgens zijn beslissing van 3 September 1702 moesten zij drie jaar studies in de godgeleerdheid volbrengen alvorens tot het priesterchap gewijd te worden. Maar men moet voor hen dan ook.. een kerkelijke bediening trachten te vinden: te dien tijde waren het de patronen - kerkelijke of burgerlijke instellingen of personen - die het recht hadden de bedienaars der parochies of gestichten aan te wijzen. Het seminarie bezat wel zulk theoretisch begevingsrecht in vier parochies van het bisdom: Edegem, Grobbendonk, Itegem (13), Ranst, maar door de privileges welke de Universiteit van Leuven bezat kon deze voorrang aan haar oud-studenten geven. Cools die in zijn leven weinig of geen betrekkingen met die Hogeschool schijnt gehad te hebben, wenst in zijn verslag een pauselijke verklaring dat zulke privileges niet toepasselijk zijn ten nadele van de seminaries. Hij schrijft ook over de stichting (14) voor bejaarde priesters door zijn voorganger de dominicaan Ambrosius Capello, zevende bisschop van Antwerpen, gedaan en alsdan in het huis *De Roos* te Antwerpen gevestigd.

Verder geeft Cools de lijst der parochies binnen de muren, der mannen- en vrouwenkloosters der stad. Zo ook, wat de vijf andere dekenaten betreft, duidt hij het aantal parochies

(11) Te Roermond bestond dezelfde toestand en had Cools in 1695 een dergelijke verandering ingevoerd maar Dominicanen als professoren aangesteld.

(12) Cools was zelfs in 1654 - ten onrechte - van sympathie met het Jansenisme verdacht geweest.

(13) Alle drie door aankoop in 1657 van de rechten welke het kapittel van de H. Gaugericus te Kamerijk over deze parochies sinds 1173 bezat. De rechten betreffende Ranst had het seminarie in 1611 verkregen.

(14) Stichtingsakte van 2 Maart 1674, in MIRAEUS, *op. cit.*, dl II, bl. 1122-1128.

(15) aan - 27 voor Lier, 24 voor Herentals en Hoogstraten, 19 voor Breda en Bergen-op-Zoom - en vermeldt hij de verschillende bestaande kloosters. Met de reeds 35 vermelde parochies van de landdekenij Antwerpen, komt men tot een totaal van 148 parochies, zonder die van de binnenstad Antwerpen, terwijl Cools in 't begin van zijn verslag slechts een totaal van 146 parochies aangeeft. De opsomming der kloosters van het bisdom was gebruikelijk in de bisschoppelijke verslagen; wij geven ze hier eerst in tabelvorm en voegen er de Gasthuiszusters van Lier bij welke Cools vergeten heeft te vermelden.

Mannenkloosters

- 1 Norbertijnen: Antwerpen (Sint-Michiels abdij).
- 2-3 Cisterciënsers : Antwerpen (Sint-Salvators abdij), Hemixem (Sint-Bernards abdij).
- 4-5 Kartuizers: Antwerpen, Lier.
- 6-7 Dominicanen: Antwerpen, Lier.
Franciscanen
- 8-11 Minderbroeders: Antwerpen, Herentals, Hoogstraten, Turnhout.
- 12-14 Capucijnen: Antwerpen, Lier, Meersel-Dreef.
- 15 Reguliere derde orde (Beggaarden): Antwerpen.
Carmelieten
- 16 Geschoeide (Onze-Lieve Vrouwe Broeders): Antwerpen.
- 17 Ongeschoeide: Antwerpen.
Augustijnen
- 18 Kanunniken: Turnhout (school van Corsendonk).
- 19-20 Eremieten: Antwerpen, Herentals.
- 21 Brigittijnen: Hoboken.
- 22 Wilhelmieten: Huibergen.
- 23 Miniemen: Antwerpen.
- 24-27 Jezuïeten: Antwerpen (3 huizen), Lier.
- 28-29 Cellebroeders: Antwerpen, Lier.

---

(16) Dit aantal verschilt in bijna al de achttiende-eeuwse verslagen der Antwerpse bisschoppen. Slechts deze van 1716, 1722, 1736 geven de namen der parochies, de twee eerste komen volledig overeen, het derde - van 1736 - geeft een paar lichte afwijkingen welke wij verder in de noten vermelden.

Vrouwenkloosters

30-32 Norbertinessen (onderworpen aan de Norbertijnen) :
Antwerpen, Herentals, Lier.

33 Cistercienser monialen (onderworpen aan de Cisterciënsers): Nazareth bij Lier.

34 Dominicanessen (onderworpen aan de Dominicanen):
Antwerpen.
Franciscanessen

35-38 Onderworpen aan de Minderbroeders: Antwerpen (Clarissen, Urbanisten, Annunciaden), Hoogstraten (Clarissen).

39 Capucinessen: Antwerpen.

40-42 Reguliere derde orde: Contemplatieven: Antwerpen (Sint-Annendaal), Lier (Sion).

Grauwzusters: Antwerpen.

Ongeschoeide Carmelitessen

43-44 Spaanse: Antwerpen, Aertselaar.

45-46 Engelse: Antwerpen, Lier.

Augustinessen

47-48 Onderworpen aan de Reguliere Kanunniken: Antwerpen (Falcontinnen en Presentatie van O. L. V.).

49 Andere Kanunnikessen: Lier (Vredenberg).

50 Sepulchrienen: Turnhout.

51 Ursulinen: Antwerpen.

52 Victorinnen: Antwerpen.

53 Witte Zusters: Antwerpen.

54-60 Ziekenzusters in gasthuizen: Antwerpen (Sinte-Elisabeth, Terzieken), Herentals, Lier, Turnhout.

ten huize: Zwartzusters: Antwerpen, Lier.

61-66 Begijnen: Antwerpen, Breda, Herentals, Hoogstraten, Lier, Turnhout.

N. B.: Al de mannenkloosters alsook de daarvan afhangende vrouwenkloosters, waar wij het uitdrukkelijk aanduiden, waren niet aan het bisschoppelijk gezag onderworpen.

Wij hebben reeds gezegd dat de bisschoppen op 't einde van hun verslag speciale wensen uitdrukken, hetgeen men noemde de *postulata*: wat gevraagd wordt. Wij hebben ook reeds drie wensen van Cools gehoord, op 't einde van zijn verslag drukt hij er drie andere uit.

De eerste staat in verband met hetgeen hij onmiddellijk vooraf schrijft betreffende de streken van zijn bisdom onder protestants bewind, zelfs de katholieken moeten er huwelijks aangaan voor de Magistraat welke dikwijs de tijd niet laat om te Rome de dispensatie van een huwelijkbeletsel aan te vragen. Cools verlangt de hernieuwing en de uitbreiding van de bijzondere volmachten tot dispenseren welke hij voor vijf jaar in September 1700 van de H. Stoel verkregen heeft.

Ten tweede uit de bisschop klachten welke wij in andere verslagen zullen terugvinden en nader bepalen: de Raden der verschillende Belgische Provincies - dus de Raad van Brabant wat het bisdom Antwerpen betreft - treden dikwijs op in geschillen die onder de bevoegdheid der kerkelijke rechtbanken vallen; ook worden de kerkelijke personen en goederen onder voorwendsel der oorlogsomstandigheden steeds meer belast alhoewel zij daarvan immuun zouden moeten blijven; Cools vraagt aan de paus of bij de koning van Spanje of bij de gouverneur, de hertog van Beieren, tussen beide te komen om de rechten der Kerk te zien handhaven.

De derde wens van den bisschop is een illustratie of toepassing van de tweede: te Antwerpen heeft hij een edict uitgevaardigd waardoor hij, zowel aan geestelijken als aan leken, nl. op straf van geldboete het verbod gaf in de kerken afbeeldingen aan de Profane Oudheid ontleend - bijzonder naaktheden, faunen, sirenenv. - te plaatsen; de Magistraat der stad beweerde dat de bisschop de macht niet bezat geldstraffen tegen leken uit te spreken en tekende beroep aan bij de Raad van Brabant; zonder dat de bisschop zelfs gehoord werd, werd hij in 't ongelijk gesteld. Wellicht ging het over een verbod aan de leden der ambachten en broederschappen, welke een altaar bezaten, heidense gelegenheidsversieringen aan te brengen, en waarschijnlijk ook zal in het edict duidelijk bepaald geweest zijn dat de geldboete tot goede werken zou dienen, in welk geval Cools zijn macht zeker niet te buiten ging. Hij vraagt echter om alle veiligheid aan de paus dit duidelijk uit te spreken.

Het zou lange archiefopzoeken vergen om te weten of en hoe de H. Stoel reageerde, soms kan men een aanduiding daaromtrent vinden in latere verslagen, zo schijnt het wel

dat Cools geen uitbreiding van zijn macht tot dispenseeren over huwelijksbeletselen verkreeg.

Wij geven hier de volledige Latijnse tekst van het verslag van 1704.

[I. INLEIDING]

Beatissime Pater,

Exponit Sanctitati Vestrae devotus ac humillimus illius Orator, frater Reginaldus Cools, Ordinis Fratrum Praedicatorum, ex Episcopatu Rurraemundensi translatus ad Antverpiensem, quod iuxta Constitutionem Sedi Apostolicae, et Sacramentum a se praestitum de visitandis Sanctorum Apostolorum Liminibus, et reddenda gregis sui ratione ad ipsum, omni fervore et affectu personaliter facere ac Sanitetatis Vestrae pedes exosculari desideret; verum cum iam in hisce temporum miserijs, et rerum per praesentia bella confusione, Cathedra Antverpiensis necessario Praesulsi sui praesentiam requirat, et aliunde Orator, qui de facto octagesimum septimum aetatis suae annum agit, sese inveniat destitutum medijs, quibus personaliter iter hoc assumere posset, eo quod fere medietas suorum reddituum episcopalium ob bellum praesens ab Hollandis, sub quorum jurisdictione redditus illi jacent, confiscata est, et altera medietas hoc belli tempore nostris et inimicorum copijs quotannis pro parte devastatur; hinc humillime rogat Sanctitatem Vestram idem Orator, ut quod per se praestare nequit, id supplere valcat per Reverendum admodum ac Eximum Patrem Norbertum Delbecq, Sacrae Theologiae Doctorem Ordinis Fratrum Praedicatorum, suum ad hoc Commissarium et specialem Deputatum, et ut eundem Sanctitas Vestra ad exosculandos Oratoris nomine Sanctitatis Vestrae pedes, ac visitanda Sanctorum Apostolorum Limina benigne admittere dignetur.

Orator adeptus est Episcopatus Antverpiensis possessionem die duodecima Junij 1700, a quo tempore hactenus nunquam destitutus a loci Cathedrae suae personaliter residere, et, quantum per bella et rerum confusiones licuit, statum Diocesis suae visitando explorare, de qua generatim sequuntur exponenda.

[II. BESCHRIJVING VAN HET BISDOM]

Diocesis haec dividitur in sex Districtus, sive Decanatus, qui sunt Antverpiensis, Liranus, Herendaliensis, Hochstratanus, Bredanus, et Bergezomensis in totum continentis centum quadraginta et sex Parochias, singuli instructi suo Archipresbytero, seu Decano rurali, qui de statu particulari sui Districtus, rebusque notabilioribus Episcopo renunciat, ac singulis annis visitationes Parochiarum sibi commissarum transmittit.

[A. District Antwerpen]

[1. KLOOSTERS BUITEN DE STAD GELEGEN.]

Districtus Antverpiensis praeter ipsam Civitatem amplectitur triginta quinque Parochias, et imprimis duabus a Civitate leucis lapide situm habet monasterium sancti Bernardi ordinis Cisterciensis unitum Sedi Episcopali Antverpiensi, sed ante annos aliquot tempore Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Gasparis Neinij tune Episcopi Antverpiensis, postea Archiepiscopi Cameracensis, concepta fuit aliqua Bonorum divisio, ut scilicet Monasterium assignaret mensae episcopali tertiam partem omnium honorum suorum in fundis, pratis, sylvis etc et imposternum haberet Abbatem, et exempti a jurisdictione Episcopi, subiectique forent Reverendissimo Patri Generali Ordinis Cisterciensis. Sed cum, divisione facta, Reverendissimus Dominus Nemius agnoscere se per eandem notabiliter laetum, sibique assignatam portionem a vera tertia multum abesse, divisionem illam, et separationem ratam habere noluit, sed ab eadem ad Sanctam Sedem (sub cuius confirmatione contractus ille conceptus fuit) appellans obtinuit Breve Apostolicum restitutionis in integrum, quod tune quidem Concilium Secretum Suae Maiestatis Bruxellis admittere renuit, unde res illa huc usque mansit infecta. Orator interim advertens notoriam laesionem sui Episcopatus, qui pro promissa tertia ex Bonis dicti monasterij vix recipit quartam, suarum partium esse duxit, ad Sanctitatem Vestram suppliciter per praesentes pro remedio recurrere, humilime rogans, ut novo restitutionis rescripto (cui semper locus esse potest ob nunquam secutam Sanctae Sedis approbationem) Oratoris ac successorum indemnitati consulere dignetur.

In pago de Hoboken primo a Civitate milliario situm est quoddam refugium Religiosorum Ordinis Sanctae Brigittae qui subsunt Ordinario, promittuntque stare quoad omnis eiusdem ordinationibus, et statutis.

Sub hunc districtum ob bellorum pericula, et militum invasiones, adveniunt quaedam Moniales sanctae Theresiae ex Conventu de Mol Dioecesis Sijlvaedueensis refugae, de consensu tamen Vicarij Apostolici, ut Ordinarij, et commorantur in quodam Castro nuncupato Cleijdael, sub Parochia de Aertselaer, ibique pie, et religiose vivunt, observantes clausuram et subsunt non Ordini, sed Ordinario.

[2. DE STAD ANTWERPEN.]

[a) Aanwezigheid van niet-katholieken.]

In ipsa Civitate Antverpiensi quod haereticos, quibus per pacem inter Regem Catholicum et Ordines confoederatos integrum est hic morari negotiorum causa, omni diligentia tum per ecclesiasticam quam seculararem protestatem invigilatur, ne scandalum committant, aut Catholicis noceant. Sunt etiam aliquot Lusitani, qui habentur, et credantur Judaei, exteriori tamen dissimulant, et Ecclesiam frequentant, quamvis ad Communionem paschalem venire non solent, nisi per Parochum moniti, unde

dubium est, an talis expediat cogere, ne alias metu poenarum ecclesiasticarum sacrilegia circa sacram hostiam, polluto ore et corde eandem sumendo, committant.

[b) *De kathedraal.*]

In Ecclesia Cathedrali, in qua sunt viginti quatuor praebendae, una Episcopi, novem Graduatorum, duae Decani, una Lectoris Theologiae, et una incorporata duobus Plebanis, omnes Canonici resident, et suis rite funguntur officijs. Curam animarum Cleri Ecclesiae Civitatis inscripti habet Decanus, reliquorum Clericorum Archipresbiter; curam vero animarum populi sub dicta Ecclesia Cathedrali (quae etiam est Parochialis) habitantis duo habent Plebani, seu Pastores cum suis Vicepastoribus, singuli per suos respective Districtus Sacramenta administrantes.

Praeter Canonicos antedictos in eadem Ecclesia Cathedrali sunt octo Canonici parvi a Reverendissimo Domino Francisco Sonnio primo Antverpiensium Episcopo constituti. ut exactius officium Chori persolveretur; aluntur insuper competenti numero Vicarij, et musici, et ordinarie sex pueri chorales unde et officium divinum bene et decenter fit, et defantatur.

Sunt in Ecclesia Cathedrali fundatae septaginta circiter Capellaniae, quarum numerus ad requisitionem Decani et Capituli, nec non ad supplicationem Capellanorum, ad triginta reductus fuit. Post septemdecem annos super huius reductionis validitatem mota est lis inter Canonicos sustinentes invaliditatem et Capellanos e contra, qui ultimi pro manutencientia contra Capitulum recurrerunt ad Consilium Brabantiae, in eoque occiderunt causa sic, ut modo praedictae Capellaniae sint in primaevostatu et numero.

[c) *Geestelijkhed der stad.*]

Reliquus Clerus decenter, et sine scandalo aut excessu, in officio suo et statu se continet, pro cuius maiori delectu et instructione non nulla Orator in primo suo adventu edidit statuta (16) ab omnibus et singulis ordinandorum, iuxta mentem Sacri Concilij Tridentini et Sacrorum Canonum, inviolabiliter observanda.

[d) *Seminarie.*]

In Seminario Episcopali prope ipsum Coemiterium Ecclesiae Cathedralis eructo ab anno 1572, et variorum Episcoporum Antverpiensium munificentia dotato, habitant praeter Praesidem, unum Professorem saecularem, et duas famulas, viginti quinque studiosi, quorum duodecim bursarij, et duo famuli. Alumni omnes student theologie.

(16) P. DE RAM, *Nova et absoluta collectio Synodorum*, dl III, *Episcopatus Antverpiensis*, Leuven, 1858, bl. 390-392, geeft slechts de tekst van één decreet van Cools aan de geestelijkhed, betreffende het verboed de herbergen te bezoecken en andere disciplinaire punten.

Invenit Orator in introitu suae residentiae abusum maximum in praedicto Seminario, ex eo quod alumni debebant extra Seminarium frequentre theologiam Patrum Societatis Jesu, et quandoquidem in hoc variae essent inconvenientiae, alumnisque loco studiorum vagationis occasio per quotidianos exitus nasceretur, studuit Orator tempestive malo huic obviare, eisque suprasatis Patribus pro impenso labore gratias, clausit Seminarium (17), in eoque posuit professorem presbyterum saecularem, qui ibidem assidentibus duobus Ecclesiae nostrae Cathedralis Canonicis Doctoris Angelici theologiam et sacram scripturam docet, idque cum tanto fructu, ut Orator nequeat satis gaudere, et gratias Aliissimo agere.

Instruuntur etiam praedicti alumni in exercitiis et meditationibus spiritualibus, rubricis aliisque functionibus ecclesiasticis, diebus dominicis et festivis concionantur omnes per ordinem, iisdemque diebus soli bursarri inserviunt Ecclesiae Cathedrali.

Ad praementoratum Seminarium spectat collatio quatuor Pastorum in hoc Episcopatu, sed dolendum, quod hi graventur denominationibus Lovaniensibus. Unde optandum foret ut Sanctitas Vestra declararet, denominationes illas non posse habere locum super seminariis, cum collationes similes sint quasi studentium praemia.

Provisores Seminarii sunt imprimis Episcopus, noenes quem est provisio Praesidentiae, deinde Decanus et Archidiaconus Ecclesiae Cathedralis.

Tempore Praedecessoris nostri sortita est effectum fundatio facta per illum ac Rev. illum D. Ambrosium Capello Collegii pro duodecim pastoribus, seu aliis sacerdotibus, qui in Episcopatu animarum curâ perfuncti ulterius servire nequeunt, et in eorum defectu appellantur Seminarii alumni. Collegium istud, non longe a Seminario supramemorato collocatum, praeside, ac caeteris omnibus requisitis institutum est, ac fundatoris intentioni aliqualiter accommodatum.

[c) Parochies buiten de kathedraal.]

Habet praeterea Civitas Antverpiensis quinque Parochiales Ecclesias, videlicet Sanctae Walburgis, Sancti Georgij, Sancti Jacobi, Sancti Andreae, et Castri, quae omnes administrantur per Pastores doctos et exemplares, cum sibi subsidiarijs sacerdotibus, debite munus suum exequentes. In praefati vero Ecclesia Sancti Jacobi iam pridem ab Oratoriis Praedecessore Ambrosio Capello erectum fuit Collegium Canonicorum, et assignata sufficientia fundatione ab Oratoriis praedecessore Joanne Ferdinando Van Beughem erector est Decanatus. In Castro novo nullis dotato beneficijs residet Pastor, et curam animarum exerceat cum Capellano, stipendia recipiens e Regio Aerario.

(17) Het seminarie sluiten, in de zin dat de seminaristen niet meer vrij mochten buitengaan.

[f) Mannenkloosters.]

Sunt et huius Civitatis varia Monasteria, quorum praecipuum est Abbatia Sancti Michaelis, Ordinis Praemonstratensis, aliquot sibi incorporatas habens Curas pastorales. Est etiam Monasterium Abbatiale Sancti Salvatoris Cisterciensis. Quatuor praeterea sunt Ordinis mendicantium: Praedicatorum, Minoritarum, Carmelitarum, et Augustinianorum, qui omnes vigent viris doctis, et zelosis, prout etiam Pares Societatis Jesu iam in domo professa, quam in Collegio quod habent ad erudiendam Iuventutem, sum etiam in loco qui vocatur Convictus et in eo habitant commenses humanitatis studiosi; Capucini similiter, nec non Tertiarij Ordinis Sancti Francisci vulgo Begardi, item Fratres minimi, uti et Carmelitae exalcati regularem colunt observantiam et cum fructu pietatem promovent. Sunt etiam Alexiani, sive Cellitae, qui Sacris non initiantur, corpora defunctorum ad sepulturam deferunt, et tempore pestis infectis assistunt debite suo officio fungentes. Jam dudum etiam ad hanc Civitatem congerunt Carthusiani, in qua instructo insigni aedificio Ecclesiae et Conventus, Regulam suam strictissime adimplent. Et hoc speciatim quoad monasteria virorum, praeter quac alia sunt mulierum, et nominatum.

[g) Vrouwenkloosters.]

Hospitale Sanctae Elisabethae, in quo sunt Religiosae sub obedientia Episcopi secundum Regulam Sancti Augustini, vitam religiose instituunt singuli charitate, zelo et integritate, iuxta institutum suum aegris ibidem magno numero decubentibus inserviunt.

In monasterijs Vallis Sanctae Margaretha ordinis Regularium Sancti Augustini (18), Vallis Sanctae Annae vulgo Luythagen nuncupatis, et Albarum Sororum (19) tertij Ordinis Sancti Francisci. Religiosae sub obedientia Episcopi clausuram servant, et debitam monasticam disciplinam. Est etiam monasterium Capucinarum, quod subest Ordinario.

Alia sunt monasteria Ordinis Regularium, quae subsunt Canonicois Windesimensibus unum Vallis Falconis, alterum Praesentationis Beatae Mariae ob tumultus bellorum ad hanc Civitatem translatum e pago de Oostmael: tertium Ordinis Sancti Norberti ex Oisterhout quod subest Abbatii Sancti Michaelis. Tria sunt monasteria, quae subsunt Minoritis, Clarissarum Annuntiationum, et Tertiariarum. Monasterium Sanctae Catharinae de Scenis curae Fratrum Praedicatorum commissum est.

Duo sunt Monasteria Carmelitarum Discalceatarum, unum subest Patribus istius Ordinis, in quo anno 1626 cum opinione sanctitatis obiit Mater Anna de Sancto Bartholomeo, de cuius Beatificatione in Curia Romana actum fuit, alterum est Nationis Anglicae, quod de licentia Sedis Aposto-

(18) De Victorinnen.

(19) Er is hier vergissing: het klooster van Sint Annendaal of Luythagen behoorde tot de Reguliere derde orde van Sint Franciscus, de Witte Zusters echter waren Augustinessen.

licae subest Ordinario; in utroque, singulari pietate et zelo, disciplina monastica et clausura exacte observatur.

Sorores dictae ad leprosas ex instituto suo serviunt mulieribus lepra infectis, subsunt Ordinario debitam observantes disciplinam. Est etiam monasterium, quod subest Ordinario, Nigrarum Sororum similiter Religiosarum, quae sine clausura in privatis aedibus aegris pro stipendio assistere tenentur. Est insuper Monasterium, quod etiam Ordinario subest, Sororum Grisiarum vicissim Religiosarum pro stipendio aegris assistentium sine etiam clausura (20).

Est in hac civitate Begginagium, in quo, ad trecentas circiter virgines, absque clausura et solempni professione, in habitu quasi religioso, ex patrimonio vel ex labore mannum visitantes, casta sua conversatione et modestia populum aedificant, et Deo placere student, et quamvis liberum illis sit institutum istud deserere, rarissimi tamen contingit aliquas a proposito resilire; habent proprium Pastorem et Capellanum.

[B. District Lier]

Districtus Liranus, quem pro parte visitavit Orator, habet, praeter ipsum Oppidi Lirani, Parochias viginti et sex, quae singulae habent proprios Pastores, et fere etiam omnes Capellanos, qui a pace cum Hollandia seoure in parochijs suis resident. In ipso Oppido Lirano est Ecclesia collegiata Sancti Gummari, et est parochialis, et administratur per Pastorem seu Plebanum cum duobus vicepastoribus, in illa sunt duodecim Canonici oum Decano, et duodecim circiter Capellani et Vicarijs, qui omnes fere resident, et divinum officium persolvunt. Habent ibidem Collegium Patres Praedicatorum, qui praesunt humanioribus studijs, habent et illius domum probationis Patres societatis Jesu; Conventus vero sunt Patrem Capucinorum, Carthusianorum, et Cellitarum sive Alexianorum. Sunt et illi Monasteria monialium sequentia: Monasterium Montis Pacis, Ordinis Regularium Sancti Augustini; Monasterium de Sion, tertij Ordinis Sancti Francisci; Monasterium Carmelitarum excalceatarum Nationis Anglicae, et Monasterium Nigrarum sororum, quae omnia (prout et Begginagium) subsunt Ordinario. Inde ab aliquot annis discessit conventus Ursulinarum, quae modo residentes in hac Civitate Antverpiensi Ordinario subsunt, scholas aperiunt juventuti muliebri, eandem lingua gallica, alijsque, quae ad istius sexus perfectionem pertinent, exemplariter instruente. In vicinia extra muros est Monasterium monialium Ordinis Cisterciensis nuncupatum de Nazareth, quod subest sui Superioribus, modo pulchre reaedificatum, quod olim, crudeli et diuturno cum Statibus Foederatis bello, colapsum et destructum fuit.

[C. District Herentals]

Districtus Herendaliensis Parochias habet viginti quatuor. Pastor Oppidi Herendaliensis in administratione curae suae juvetur a duobus Vice

(20) Cools vermeld de Ursulinnen niet, hij zal ze in betrekking met Lier aanduiden en zeggen hoe ze zich naar Antwerpen verplaatst hebben.

pastoribus, et Capellanis. Deinde adiutorio ei sunt Religiosi, primo Patres Minoritae qui antiquum ibi habent Monasterium, secundo Patres Ordinis Eremitarum Sancti Augustini ibidem docentes humaniores litteras. Monialium Monasteria sunt Hortus conclusus Beatae Mariae Ordinis Praemonstratensis sub superioribus eusdem Ordinis, in quo Religiosae exactam disciplinam et clausuram servant; Xenodochium Sanctae Elisabethae eiusdem instituti cum Antverpiensi, sub directione quoque Episcopi. Begginagium ducentarum circiter virginum est eiusdem instituti cum Antverpiensi. In hoc quoque Districtu fuit monasterium Canonicorum Regulare dictum Thronus, superioribus turbis destructum, et needum reparatum, sed eiusdem religiosi sese transtulerunt ad monasterium eiusdem Ordinis Lovanium.

[D. District Hoogstraten]

Districtus Hoochstratanus, qui a principali Municipio (quod est Hoochstraten) nomen sortitus est, complectitur Parochias viginti quatuor. Est in ipso Municipio Ecclesia Collegiata, eadem que Parochialis, insignis structurae, habens octo Canonicos, quorum unus est Decanus, et unus Pastor, qui olim tempore belli cum Hollandia saepius e loco isto aufugere compulsi sunt, iam vero a pace publicata usque modo secure resident. Est in eodem municipio Monasterium Religiosarum Sanctae Clarae sub directione Patrum Minoritarum, qui in eodem loco habent domum pro quinque vel sex Patribus, docentque classes humaniores. Est etiam Begginagium eiusdem instituti sicut Antverpiense et Lirarum. Recenter adhuc illuc advenerunt Moniales Theresianae Nationis Anglicae ex matrici Conventu Antverpiensi cum certa bonorum, et pensionum assignatione pro subsistentia, habent ibidem pulchrum conventum, sed ob bellum de consensu nostro de facto refugerunt praedictae moniales Mechliniam sub Dioecesi Mechlinensi, ibique habitant in domo Rhijn-Graviae de Hoochstraten, et exacte observant Regulam et clausuram, anhelantes de die in diem ad proprium redire Conventum.

In hoc Districtu est aliud celebre Municipium dictum Turnhout, in quo est Ecclesia Collegiata Sancti Petri duodecim Canonicorum, quorum alter est Decanus, et alter Plebanus sive Pastor. In hoc municipio conventum habent Patres Minoritae, qui ab aliquot annis ibidem admissi, a fundamentis aedificarunt monasterium, resident sufficienti numero, et magnum fructum faciunt catechizando, et concedendo etiam in circumiacentibus Paroecijs. Habent et Collegium Canonici Regulares Sancti Augustini (21), docent humaniora, et litteris pariter et pietate instruentes juventutem. Est insuper Xenodochium Religiosarum Ordinis Sancti Augustini eiusdem instituti cum Antverpiensi, et alijs. Insuper est in eodem Municipio Conventus Religiosarum Sancti Sepulchri, quae sub sunt Ordinario, docent juventutem muliebrem, et tenent commensales eiusdem sexus, incepérunt aedificare partem monasterij valde pulchram. Habet et hoc

(21) De Augustijnen van Corsendonk.

Municipium Begginagium ducentarum fere virginum, quae etiam vivunt tum ex patrimonio, tum ex manuum labore, habent proprium Pastorem et duos Vicepastores.

Est et aliud monasterium in hoc Districtu sub Parochia de Meerle Patrum Capucinorum ex matrici Conventu Antverpiensi recenter extructum, et situm sub limitibus dictionis Regis Catholici. Hi numeri sunt circiter duodecim, et magnum subsidium praestant circumvicinis Parochijs etiam ijs, quae subsunt jurisdictioni haereticorum.

[E. Districten Breda en Bergen-op-Zoom]

Districtus Bredanus (qui totus cum ipso Oppido Bredano subest jurisdictioni haereticorum) Parochias habet novemdecim. Ad minus quatuor millia communicantium sunt in ipso Oppido, in quo in habitu saeculari residet Pastor cum duobus, tribusve sibi subservientibus sacerdotibus qui Catholicis Sacraenta administrant. In hoc Oppido est Ecclesia magnifica Collegiata Beatae Mariae undecim Praebendarum cum Decano, praeter aliam Capellam de Marckendael, sed utraque a ministris haereticis occupata, et ex domo Dei facta sijnagoga satanae. Fuit et ibidem Monasterium Religiosarum sub nomine Vallis Sanctae Catharinæ Ordinis Premonstratensis sub directione Superiorum Ordinis, translatum postea in locum de Oosterhout Districtus eiusdem, ubi cum exercitio suae catholicæ Religionis tuto, quiete vivunt, idque ex speciali indulto Principis Auriaci (22), qui Dominus est Oppidi Bredani; insuper exactam servant disciplinam, et clausuram. Habuere hic etiam sua Collegia Patres Societatis Iesu, Minoritae, et Capucini, sed omnes per interceptum Oppidum abire coacti sunt, una cum Monialibus Xenodochij, quod etiamnunc illuc extat pro infirmis. Est adhuc in illo Oppido Begginagium septuaginta circiter virginum, quae ex indulto Principis Auriaci conniventibus Statibus tolerantur, et habent in sua Ecclesia exercitium catholicæ Religionis sub proprio Pastore.

Districtus Bergezomensis novemdecim habet Parochias, tria vero Oppida Bergezomum, Steenbergha, et Willemstadium ab haereticis iam dudum occupata. Bergis ubi sunt plures Catholici, est Deservitor Minorita, qui ibidem fideliter tamquam Pastor ijs Sacraenta administrat. Steenberghae est Deservitor Sacerdos saecularis, qui curam habet istius Oppidi Catholicorum, aliquorumque in locis viciniis habitantium. Willemstadij nulli sunt Catholici. In hoc Districtu in Parochia de Huijbergen est Monasterium Guilielmitarum, cuius Prior est Pastor Parochiae Monasterio annexae.

Duo hi ultimi Districtus Bredanus, et Bergezomensis sunt, ut praefertur, iurisdictioni haereticorum subiecti, in quibus toleratur Religionis orthodoxae exercitium. In omnibus eorum Parochijs, una aut altera excepta, resident Pastores et Deservitores, qui in veste saeculari horreis

---

(22) De Prins van Oranje.

missae sacrificium (loco tamen ad hoc specialiter praeparato et reservato) aliaque divina peragunt officia, ad quae maiori nunc cum securitate Catholici omnes devote convenient, eo quod apud Ministros haereticorum pretio vexam redimentes facilius quam hactenus eorum insultibus atque insolentij praecavant.

[**III, SPECIALE WENSEN aan de H. STOEL voorgelegd]**

[*1. Macht tot huueclijks dispensaties.*]

His non obstantibus mansit hactenus, et etiamnun manet Oratori difficultas, nimirum quod in his sicuti in alijs partibus haereticorum, qui agnoscere renuant impedimenta dirimentia iure Canonico inducta, et matrimonium meditantes obligant ad contrahendum coram Magistratu loci seu Ministro haeretico, saepius contingat, ut post unam alteramve per Magistratum factam proclamationem autenuptialem innovescat impedimentum canonicum, quo tamen non obstante officiarij haereticij gravissimis poenis cogunt sponsos ad solemnizandum coram lege loci civiliter matrimonium, ab alia parte Pastoribus ob detectum impedimentum id fieri prohibentibus; interim taliter coniuncti, ut qui apud haereticos habentur veri coniuges, sibi cobabitantes, nullis Pastorum consilij, aut increpationibus possunt separari, praesertim dum copula intercessit, quin etiam grave incarcerationis aut relegationis periculum imminet Pastoribus, si modo illos haereticci noverint talis separationis suosores. His vero incommodes opportune obviatum est a Sancta Sede, dum Oratori dignata fuerit concedere facultatem in huiusmodi casibus dispensandi, quae, cum pro quinquennio concessa die 7bris 1700, iam vero proxime expirent, humillime supplicat Orator, ut eodem modo, et forma, quibus ante denuo prorogenetur, addendo facultatem dispensandi etiam in secundo gradu simplici, eo quod casus huius inter Catholicos in partibus illis est obvius, et ne cum haereticis matrimonium aliter ineant, quod summe praecavendum est.

[*2. Steun tot handhaving der kerkelijke immuniteten.*]

Aliud est quod merito Oratoris animum movet, dum advertat immunitatem Ecclesijs, Personis, et Bonis ecclesiasticis, Dei ordinatione et canonicis sanctionibus constitutum, in toto Belgio, graviter impugnari, Cenclii Provincialibus quaslibet fere causas ad se evocantibus, et ad contestandum coram tribunal laico clericos cogentibus, usque adeo, et etiam officiales Curiarum Episcopaliū in functionibus suis correctionem et punitionem publicorum scandalorum et excessuum impedire moliantur. Atsunde insuper immunitas ecclesiastica graviter impugnatur dum laici sese hisce diuturnis belli calamitatibus exhaustos dicunt, et impossibilitatem suam et urgentem necessitatem allegantes, Domos, Personas, et Bona ecclesiastica gravare praesumunt, adeo ut no quidem decimae immunes sint, non sine discrimine et proportione pro arbitrio Officianorum pagorum taxantur et gravantur, ac in pluribus partibus Pastores medijs necessarijs, quae ex Decimis pro administratione divini officij eis ad vitæ sustentationem inviolabiliter obveniunt, destituuntur. Quibus molestijs et

violentij Orator, cum Ill.mis ac Rev.mis D.nis Archiepiscopo Mechliniensi, Episcopo Namurensi, nec non Amp. mo D:o Vicario Geografi Sjlvaducensi pro viribus obstitit, sed usque modo sine remedio; unde optandum foret, ut Sua Sanctitas Regi nostro, vel Ser.mo Bavariae Duci, ut huius Patriae Gubernatori, scribi mandaret, eis iniungendo ut officiarijs, aliquisque per Decretum aliquod inhibeant desistere ab extorsionibus, molestijs, et violentijs his.

[3. Verklaring over de bisschoppelijke bevoegdheid teken met geldboete te straffen.]

Magnum praeterea suffert Orator difficultatem cum huius Civitatis Magistratu super programmata ab Oratore emanato, quo prohibuit sub pena sex florenorum in pauperes ergandorum, aut alias arbitraria, omnibus personis tum ecclesiasticis, quam secularibus, ne in Ecclesijs affigant, aut per suos affigere permittant, imagines, sculpturas, aulaecas, quo gentilitatem, aut mendaces ethnicorum fabulas, satyrorum, faunorum, sireuarum, terminorum, et nijmapharum, et id genus alia repraesentent, neque figuræ lascivas, procaces, et ob pudendam nuditatem, vel alias obscenæs, et superstitiones, quæ fidelium mentes a Religione et devotione distraheant, et saepius graviter offendunt. Sustinet Magistratus Oratori non esse in personas laicas potestatem infligendi poenam hanc pecuniariam, aut alias arbitrariam, praesentavitque in Consilio Brabantæ contra Oratorem libellum supplicem, oblinuitque, Oratore prorsus inaudito, communicationem cum suspensione executionis decreti, quod summi videtur iniquum eo quod semper Oratoris Praedecessores (uti et alij ill. mi ac Rev.mi D.li Belgij Episcopi) eadem potestatu usi sint, ut videtur sit saecularis arrogantia in vilipendium immunitatris et auctoritatis ecclesiasticae, unde pro remedio recurrit Orator ad Sanctitatis Vestrae pedes, eislingitando humiliante, ut de Sanctitatis Vestrae mandato edoceri valeat, an talis non sit paenes Episcopos potestas.

[IV. BESLUIT]

Hic est summarie, Beatissime Pater, status Ecclesiae Antverpiensis, quem Orator pro ea, quam de eodem næctus est notitia, descriptum ad Sanctitatis Vestrae beatissimos Pedes cum omni humilitate, ac reverentia deponit, suppliciter rogans Sanctitatem Vestram, ut si quod forte in tempore, aut modo visitandi et pedes Sanctitatis Vestrae exosculandi, desideretur, in eo benigne dignetur dispensare. Ita demiso in terram vultu, pedibus Sanctitatis Vestrae advolutus Apostolicam Benedictionem humiliante flagitans rogat Deum optimum maximum ut Sanctitatem Vestram Universalis Ecclesiae bono conservet, et sospitet, aeternum mansurus.

Decembris, 1704.

Antverpiæ hac decima nona

Sanctitatis Vestrae

Humillimus famulus, et servus,

ac obedientissimus filius,

Frater Reginaldus Cools

Episcopus Antverpiensis.

II. - VERSLAGEN VAN 1716 EN 1722 DOOR BISSCHOP DE FRANCKEN-SIERSTORPFF, VAN 1736 DOOR BISSCHOP D'ESPINOSA.

Het verslag van 1704 heeft ons een eerste algemene kijk geleverd over de kwesties welke in zulke documenten verhandeld worden, de drie volgenden tonen een bijzonder belang omwille van de statistische gegevens welke zij bevatten.

In 1706 kregen de oorlogsgebeurtenissen eeuw zeer ongunstige wending voor Spanje, op 6 Juni namen de Anglo-Bataven de stad Antwerpen in, bisschop Cools stierf op 2 December. Karel van Habsburg, die zijn rechten op de Spaanse kroon handhaafde, wist niet welke houding aan te nemen; eerst op 18 Maart 1710, door een dépêche uit Barcelona, stelde hij een Rijnlander, Petrus Josephus von of *de Francken Stierstorppf*, kanunnik der Keulse kathedraal, als bisschop van Antwerpen aan, Clemens XI bevestigde de benoeming in Januari 1711 en op 14 December deed de Francken zijn intrede te Antwerpen. Reeds einde 1713 zou hij een verslag te Rome over zijn bisdom moeten ingediend hebben, hij vroeg eerst twee jaar, en dan nog wat uitstel, zodat zijn eerste rapport slechts van 10 September 1716 gedagtekend is en voor het 33ste *quadriennium*, eindigend in 1717, aangenomen werd. Van 't begin af had de bisschop geschreven dat hij persoonlijk niet naar Rome zou kunnen komen; op 15 November 1715 was definitief het lot der Zuiderlijke Nederlanden, die onder het bewind der Oosterrijksche Habsburgers gebracht werden, geregeld, en einde Maart 1716 verlieten de Hollandse troepen Antwerpen. De redactie van het bisschoppelijk verslag van September 1716 getuigt van een zekere haast en bepaalt zich tot een beschrijving van het bisdom, welke grotendeels deze van Cools reproduceert, plus de aanduiding van het aantal communicanten voor iedere parochie : deze cijfers komen, op enkele na, overeen met dezen, door Mgr De Ram uitgegeven (23), van

(23) *Synopsis actorum Ecclesiae Antverpiensis*, Brussel, 1856, bl. 250-296. J. PAQUAY (*Les rapports diocésains de la province ecclésiastique de Malines et du diocèse de Liège au Saint-Siège*, Tongeren, 1930) benut, voor de Antwerpse bisschoppen der XVIIIde eeuw, alleen, op enkele zinsneden na, het verslag van 1716, plus de communicantencijfers van 1722 en 1736 (bl. 54-58). Het deel der drie verslagen betreffende de dekenaten Breda en Bergen-op-Zoom werd gepubliceerd door J. Cornelissen, in *Tarandria* (Bergen-op-Zoom), dl XXXV, 1928, bl. 93-97.

het *Liber Archidiaconalis* van het jaar 1718. Bisschop de Francken schreef geen verslag in 1721, maar wel op 23 December 1722, hij verkreeg weer dat het voor het nieuwe, 35ste *quadriennium* (1722-1725) zou dienen. Het verslag bestaat feitelijk uit twee verschillende stukken: een brief met algemene beschouwingen, en de traditionele beschrijving van het bisdom.

In de brief geeft de Francken als bijzonderste reden aan, om niet persoonlijk naar Rome te moeten komen, de afwezigheid van Kardinaal d'Alsace, aartsbisschop van Mechelen: deze was inderdaad naar Rome gegaan voor de verkiezing van paus Innocentius XIII, later trok hij naar Wenen, hij zou pas terugkomen te Mechelen op 10 Augustus 1723. Bijzonder in de Staten van Brabant had de bisschop van Antwerpen een belangrijke rol te spelen, wanneer zijn Mechelse collega niet daar was.

De brief beschrijft eerst enkele verwezenlijkingen door de Francken bekomen. Wat het seminarie aangaat, is het verplaatst geweest in een beter gebouw, nl. het huis *De Roos*, het gesticht voor bejaarde priesters: deze wensten niet in gemeenschap te leven doch slechts steun te ontvangen, en beweerden dat zulks de bedoeling der stichting Capello was, te zamen met de Francken verkregen zij in die zin een vonnis door de Raad van Brabant op 18 Juli 1716; de Francken kocht het huis *De Roos* en bracht er het seminarie onder. De bisschop schrijft ook hoe hij een nieuwe praeses (Henricus Damiens) verving Gaspar Boels in 1718 en drie professoren (twee inwonenden en de kanunnik theologaal van het O. L. V. kapittel) aan 't seminarie benoemd heeft; en hoe het aantal seminaristen tot vijftig geklommen is (dus verdubbeld sinds het verslag Cools). Verder gaat de Francken er fier op dat hij wat orde in de comptabiliteit der fundaties, kerkfabrieken, tafels van de H. Geest of andere inrichtingen ten voordele der armen, heeft kunnen brengen.

De brief eindigt met dezelfde uitbreiding van macht tot huwelijksdispensatie te vragen als Cools in 1704, hetgeen bewijst dat zijn voorganger op dit punt waarschijnlijk geen voldoening had verkregen, anders zou de Francken automatisch

ontvangen hebben wat hij nu vragen moet, en wellicht ook niet bekwam.

Wat de beschrijving van het bisdom aangaat, zijn de bevolkingscijfers zeer belangrijk. Voor de parochies der Antwerpse binnenstad geeft de Francken een totaal aan van 74.000 communicanten, de citadelkerk niet inbegrepen. Het cijfer schijnt overdreven, voor 1699 kennen wij dit van 67.132 inwoners, zonder dat wij weten of de parochianen der citadelkerk daarin geteld zijn of niet. Zelfs indjen niet, zou er dus een stijging van inwoners te noteren zijn, terwijl er integendeel een daling schijnt geweest te zijn en de huidige stadsarchivaris van Antwerpen, Dr F. Blockmans (24), een vermoedelijke bevolking van ongeveer 56.000 zielen voor de periode 1716-1725 aangeeft. De Francken noemt de Sint-Wilibrordsparochie na deze van de binnenstad en geeft het getal van 1500 communicanten, wat ook nog al hoog geschat is.

Mogen wij meer vertrouwen hebben in de communicantencijfers van de buitenparochies? Wij menen van wel, de Francken geeft over 't algemeen getallen die verschillen met die van zijn verslag van 1716 of van het *Liber Archidiaconalis* van 1718, hij heeft dus waarschijnlijk nieuwe cijfers aan de pastoors gevraagd of uit zeer recente verslagen van kerkvisitationes geput; in de dorpen kon men een nogal nauwkeurige telling doen, terwijl men in de steden zich met estimaties moest tevreden stellen.

De lijst der parochies voor iedere landdekenij is in 1722 dezelfde als in 1716, maar beide verschillen van degene die wij reeds voor 't oud bisdom kenden. Voor de landdekenij Antwerpen trefsen we 32 parochies aan, Oorderen wordt niet - en met reden - als dusdanig aangegeven, maar wel het bij de grens gelegen Putte, zonder communicantencijfer echter. Deze dus uitgesloten, maar de Antwerpse Sint-Laurentiusparochie met 1100 communicanten inbegrepen, is het totaal: 18.720. Voor de landdekenij Lier somt de Francken 24 parochies op, Massenhoven is terecht niet als dusdanig aangeduid maar wel Beersel, het communicantencijfer van 3500 voor Lier schijnt te gering, wij komen tot een totaal van 18.199. Voor Heren-

---

(24) In *Antwerpen in de XVIIIde eeuw*, Antwerpen, 1952, bl. 396.

tals geeft de Francken «meer dan 2400» communicanten aan, te zamen voor de landdekenij 26 parochies - want Oosterwijk bij Westmeerbeek wordt er bij vermeld - en 16.585 communicanten. In de landdekenij Hoogstraten zijn er 23 parochies (Klein Sundert wordt in deze dekenij aangegeven), Hoogstraten heeft «meer dan 3000» communicanten, Turnhout «ongeveer 5000» en Oud-Turnhout 130, gans de dekenij 21.921 Breda telt drie parochiekerken en meer dan 6000 communicanten, de 16 buitenparochies der dekenij hebben er 16.000, dus te zamen ongeveer 22.000. Bergen-op-Zoom heeft meer dan 1400 communicanten, te zamen met de 13 parochies der dekenij (waaronder Essen en Nieuwmoer): 15.110. Voor de zes andere landdekenijen komen wij tot een totaal van 112.535 communicanten over 138 parochies verdeeld, waaraan wij dus acht Antwerpse parochies (twee van O. L. V., vier andere in de binnenstad, de citadelkerk; Sint-Willibrords) en haar aantal communicanten moeten voegen.

Voor iedere landdekenij vermeldt de Francken in beide verslagen dezelfde kloosters: hij verzuimt niet, zoals Cools in 1704, de Lierse Gasthuiszusters te vernoemen; te Hoogstraten vermeldt hij de Engelse Carmelitessen, die ten tijde van Cools naar Mechelen gev�ucht waren om wille der oorlogstroebelen en dus schijnen te Hoogstraten teruggekomen te zijn. Te Aartselaar duidt hij geen Carmelitessen meer aan, sedert 1712 waren zij naar Willebroek verhuisd. Hij vergeet te spreken van de Franciscanessen uit Oosterwijk (in Holland, en niet te verwarring met het hoger vermeld Vlaams dorp van die naam) gev�ucht, aan wie hij zelf in 1718 heeft toegelaten zich te Baarle-Hertog te vestigen.

Bisschop de Francken stierf op 21 October 1727 en werd opgevolgd op 14 Juni 1728 door een Capucijn, zoon van een Spaans officier, de zeventigjarige Carolus d'Espinosa. Deze stuurde geen verslag naar Rome, noch in 1729, eindjaar van het 36ste quadriennium, helgeen begrijpelijk is, noch in 1733, eindjaar van het 37ste quadriennium, wat moeilijker aan te nemen is. Eerst begin 1736 verontschuldigt hij zich bij de H. Vader, hij wijst onmiddellijk een Romeinse kanunnik aan om als zijn procurator de graven der Apostelen te bezoeken, en vraagt nog zes maanden uitstel om zijn verslag

op te maken, hij geeft als voornaamste reden om zelf niet naar Rome te komen, zijn hoge ouderdom aan en, als excus voor zijn vertraging, het proces van zaligverklaring der Eerbiedwaardige Anna van S. Bartholomeus, stichteres van de Antwerpse Spaanse Carmel, dat hij heeft moeten behandelen; hij smeekt in ieder geval absolutie voor de kerkelijke straffen welke hij zou kunnen opgelopen hebben. Hij ondertekende zijn verslag op 18 Juli 1736.

Eerst spreekt hij van de Jansenisten - waarvan hij enkele boeken, te Antwerpen gedrukt en zelfs kerkelijk goedgekeurd, op 1 Augustus 1729 veroordeeld heeft - en van de toestand der Hollandse katholieken: hij klaagt over misbruiken in een mannenklooster aldaar, t.t.z. bij de Wilhelmieten te Huibergen. Zijn beschrijving van het bisdom volgt nogal van dichtbij deze van de Francken: er zijn toch enkele nieuwe notaties. Over de verhoudingen van de Antwerpse geestelijkheid tot het Onze Lieve Vrouw kapittel schrijft hij: «Het gezag over alle zieleherders en over de clerus werkzaam in de verschillende kerken der stad, behalve in de collegiale kerk van Sint-Jacob, heeft de deken der kathedraal; over de andere geestelijken ten privaten titel bij verwant wonend of slechts tijdelijk verblijvend heeft de aartspriester van vermelde kathedraal (gezag)». Hij verhaalt hoe twee nieuwe kloosters zich in het bisdom hebben gevestigd: de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus uit Waalwijk (Holland), eerst te Brecht, en van af 1733 te Antwerpen, en de Franciscanessen te Baarle-Hertog.

Voor iedere landdekenij, behalve die van Bergen-op-Zoom, geeft d'Espinosa nieuwe communicantencijfers der parochies aan, meestal verschillend van die door de Francken vermeld. Voor Antwerpen vermeldt hij een vermindering van bevolking: in 't geheel slechts 66.000 communicanten voor de binnenstad, wat nog zeer veel afwijkt van het vernieuwelijke cijfer van ongeveer 49.350 inwoners door Dr Blockmans voor de periode 1725-1735 geraamd.

Waarschijnlijk werd er te Rome aangenomen dat dit verslag van 1736, welk feitelijk reeds in 1733 moest opgezonden worden, ook voor het lopende 38ste quadriennium (1733-1737) zou dienen, want wij vinden geen ander verslag

van de bejaarde bisschop, zelfs niet voor de periode 1738-1741. Hij stierf op 31 Juli 1742. Ondanks zijn vroom afsterven mogen wij hem toch niet van een zekere nalatigheid in die ambtsplicht vrij spreken.

Zijn opvolger Guillelmus-Philippus de Herzelles was maar enkele maanden in functie (1743-1744). Bij het einde van het *hoste quadriennium* (1742-1745) was de nieuwe bisschop, Josephus Antonius Werbrouck, reeds benoemd maar hij had nog geen bezit genomen van zijn zetel, hij stierf in December 1747 en zal slechts een opvolger krijgen in 1749.

De bisschoppelijke verslagen van de Francken in 1722 en van d'Espinosa zijn de laatsten voor de eerste helft der eeuw, die der tweede helft bevatten slechts sporadische statistische gegevens; wij drukken hier de volledige tekst af van het verslag van 1722, met in noot de aantallen communicanten van 1736, wanneer zij van deze van 1722 verschillen (25).

[I. ALGEMENE BESCHOUWINGEN]

[A. INLEIDING.]

Beatissime Pater

Humiliissimo Sanctitatis Vestrae Clienti Episcopo Antverpiensi nec felicius nec gratis quidquam contingere potuisset, quam praesentem Ecclesiae sibi commissae Statum cum demisso Sacrorum Pedum osculo personaliter offerre, eaque occasione Maximi Pientissimique Patris Vultum venerari, ac Ejus oracula integra, qua decet, obedientia recipere. Sed cum ob absentiam Eminentissimi Archiepiscopi nostri, aliasque varias praequantissimasque rationes per Agentem meum fusius deductas, benigne placuerit Sanctitati Vestrae indulgere, ut per interpositam dicti Agentis personam debitum visitationis Beatorum Liminum adimplerem, relationemque de praesenti Ecclesiae mibi concredita Statu deponerem, hinc de tanta Paterna benignitate summas, quas possum, gratias agens, pro tenui modulo meo, conceptam Dioecesis consistentiam, ab alias transmissa non longe dissimilem, Beatitudini Vestrae submississime offerendam dicto Agenti meo concreddidi, specialia quadam debita cum reverentia subnectens.

[B. VERWEZENLIJKINGEN.]

Quoad doctrinam debitamque Sanctitati Vestrae Visibili Ecclesiae Su-

(25) Waar het aantal van 1736 groter is dan dit van 1722, wordt het cijfer in de noot cursief gedrukt.

premo Capiti obedientiam omnia, Laus Deo, modeste satis ac bene procedunt, sique meum et tuum partium studia hic et nunc non animaret, populus in simplicitate et charitate securius duceretur, de (sic) per se in causa religionis et pietatis imprimis zelosus et docibilis.

Dolui Pater Sancte in ultima relatione mea de misero Seminarii statu nce immerito, erat namque in abjecto angustoque loco, sub Praeside lani-guido, ac uno professore attrito, quindecim aut sexdecim theologos nominales alens, quorum vix unus ad euram animarum formandus videbatur. Dolenti mibi misericordiam fecit Dominus, media modumque suppeditando transferendi Seminarium in nobiliorem ac magis spatioum locum, in quo sub vegeto vigilique Praeside ac tribus professoribus nunc formantur quinquaginta circiter theologi, quos cum ipse saepe visitare, et examinare studeo, de fructibus novi operis in Domino laector, nec de cooperariis tam anxie amplius sum sollicitus, reperiens semper et probatos et caute doctos, quos deficientibus substituam.

Quac in praecedenti relatione circa Foundationum piarum, Fabricarum Ecclesiae et Mensarum Sancti Spiritus seu pauperum confusum statum dolenter exposui, haec aliam quoque melioremque faciem nunc induerunt, Conciliaque Regia adjutricem manum praebuerunt, ac praebere pergunt, laicos Parochiarum rectores ac officiarios cogendo ad reddendas mihi meisque rationes, tollendosque non ferendos, qui tractu temporis viz non in legem transierant, abusus.

[C. WENS.]

Ultimum et unicum est, Beatissime Pater, quod me et saepe et graviter premit: duos integros Dioecesis meae Districtus seu Decanatus habeo satis populoso sub dominio Statuum Hollandiae; obligantur ibidem contrahere matrimonium coram Magistratu Laico, ante ejus consummationem tamen sese Parochio proprio praesentant. Contingit non raro tales a Magistratu laico, qui impedimenta Ecclesiae nostrae non curat, minus exanimat, jam pro junctis haberi, et cum ad nos veniunt, impedimenta detegi, in quibus mihi non licet dispensare, hinc mea Parochorumque perplexitas, periculum proximum eorum, qui in ore hominum pro junctis habentur, nec sub poena eliminationis et suppressionis Exercitij Religionis nostrae Pastores mussitare audent.

Volut ex Paterna benignitate indulgere Sanctitas Vestra mihi facultatem dispensandi cum vere pauperibus in tertio, dummodo nullatenus intret secundus; patiatur, queso, Sanctitas Vestra sibi humillime exponi, in dictis partibus pro Ecclesiae et animarum bono ampliorem facultatem necessariam esse: media accedendi ad Curiam non habent, separari non possunt, moniti per me meosque dolent, sese submittunt, petunt, sed non ost, qui adjuvet, paulatim pertaesи contemnunt, nobis oneri, communitatи scandalо manent, sibique damnationem attrahunt, nec verentur, aliquando dicere, se ob paupertatem tradi Satanae. Eam quam gratis Sanctitas Vestra mihi facultatem benigne concessit, ad Concilij Tridentini mentem gratis quoque communico; si ulteriorem paterne concedere placitum fuerit,

ero et gratis ejusdem fidelis dispensator, non dissipator.

Reliquum est, ut paternam Sanctitatis Vestrae benedictionem mihi ovi-
busque curae meae commissis supplex implorem, communim cum ijsdem
voce plenoque filiali affectu Deum intense exorans, ut Sanctitatem Ves-
tram Urbis et Orbis bono diutissime incolumem conservet, ac cum humil-
limo Sacrorum Pedum osculo perennans,

Sanctitatis Vestrae,

Humillimus ac obedientissimus subditus
Petrus Josephus, Episcopus Antverpiensis.

Antverpiæ, 28 Xbris 1722.

[II. BESCHRIJVING VAN HET BISDOM]

Dioecesis Antverpiensis est in sex Districtus seu Decanatus divisa,
Antverpiensem, Lyranum, Herendalensem, Hoogstratanum, Bredanum,
et Bergezomensem, quorum priores quatuor sub ditione Regia, duo autem
postiores sub Hollandica existunt.

[A. District Antwerpen] - Districtus Antverpiensis.

[*I. Onze-Lieve-Vrouwkapittel.*]

Sub hoc districtu existit ipsa Civitas Antverpiensis, emporium celebre.
multisque sumptuosis aedificijs tam sacris quam profanis nobile, sed inter
quae primum locum jure sibi vindicat Cathedralis Ecclesia, tum ob struc-
ture magnificantiam, quam altarium, picturarum, statuarum elegantiam.

Est quinque dignitatibus Episcopali subordinatis decorata, quarum
priua, nempe Decanal, est ad denominationem Regiam; de Archidioco-
nali, Archipresbyterali et Poenitentiaria disponit Episcopus, sed non nisi
in favorem illorum Canoniconum qui de numero sunt novem graduatorum;
Cantoralis, quae inter dictas Dignitates tertium locum obtinet, confertur
a Capitulo via scrutinij. Numerantur viginti quatuor Canonici, vulgo
majores dicti, ad distinctionem octo aliorum ultimo loco fundatorum, qui
minores vocantur. Majores sunt in Presbyterales, Diaconales et Subdiaconales
distincti. Presbyterales tenentur ad choralis Missæ celebratiouem,
festivis et dominicis diebus, nisi officium fuerit episcopale aut decanale.
Diaconalium et subdiaconalium obligatio est, celebranti Episcopo ubique
assistere, Decano vero non nisi in Choro majori. Ex his tamen majoribus
Canonicatibus unus mensae episcopali, duo decanali attributi reperiuntur.

Ex viginti et uno residuis tres sunt pro tribus nobilibus dioecesaniis in
Theologia aut Jure laureatis, tres pro tribus Graduatis in Theologia, et
tres pro talibus in Jure, et hi sunt qui communiter novem Graduati ap-
pellantur. Uno eorum moriente procedunt octo superstites cum Episcopo
ad electionem successoris. Caeterorum collatio adveniente vacatione ad
Canonicum Turnarium pertinet, si utique mensibus Martii, Junii, Sep-
tembris aut Decembris decesserit, alias enim ad Sanctissimum. Octo Ca-

nonicatus posterioris fundationis, et vulgo minores dicti, requirunt statum preshiteralem, et quia onus potissimum ipsis incumbit horas canonicas et Missam Choralem singulis diebus feriatis cantandi, non solent a majoribus Canonicis Capitulariter congregatis conferri, nisi cantus peritis et sonora voce praeditis. Horum redditus sunt mediocreis sed tales nihilominus, ut inde satis honeste vivere possint, si in Chori frequentatione sint assidui. Reditus maiorum Canoniciatum essent lauti si per continuas expensas, in aggerum munimine contra invalescentes maris aestus eorum decimas protegantur, non in dies labefactarentur.

Mediocritas praesentiarum Capellensis competentium suasit Episcopis eorum numerum ad 30 reducere, qui ideo participantes nominantur, quique morientes locum suum, proxime secundum ordinem receptionis sequentibus non participantibus, quorum sunt plurimi, relinquunt; nunquam in majori Choro celebrant, aut celebranti assistunt, sed in cantando tantum iuvant.

[*2. Sint-Jacobskapittel.*]

Praeter dictam Cathedralem est et in eadem Civitate Ecclesia Sti Jacobi in Collegium a 80 circiter annis pro 24 Canonicis eructa, omnes praebedae sunt patronatus laicis et misere dotatae. De cætero ipsa Ecclesia quoad structuram admodum est insignis, et marmore intrinsecus undique, resplendens. Canonici subsunt uni Decano qui a Capitulo ejusdem Ecclesiae eligitur, et ab Episcopo confirmatur.

[*3. Parochies en seminaries der stad.*]

Antverpiensis Civitas est in septem Parochias distributa quarum Pastor primarius est Capitulum Cathedrale. Earum nomina sequuntur: 1° ipsa Cathedralis Ecclesia, sub invocatione D. Virginis, et 26000 circiter communicantium sub duorum Vicepastorum seu Plebanorum directione; 2° praefata Ecclesia Collegiata S. Jacobi, 3° Sae Walburgis, 4° Sti Georgii, 5° Sti Andreæ, sub se singulæ habentes circiter 12000 (26) communicantes; 6° Sti Willibrordi extra muros 1500 communicantes; 7° Arcis Antverpiensis in qua praeter Praesidiarios pauci alii reperiuntur.

Est Seminarium episcopale pro 14 Bursariis fundatum, et Collegium pastorale pro Hijbernis sed indotatum.

[*4. Kloosters.*]

Duae sunt in praedicta Civitate Abbatiae, celebris una sub invocatione S. Michaëlis Ordinis Praemonstratentium, altera Cisterciensium dicta S. Salvatoris sed minus præclara; sub eodem districtu practerea reperire est Abbatiam Ordinis Cisterciensium valde insignem, vulgo dictam Sti Bernardi ad Schaldim.

Variis est insuper decorata Conventibus tum virorum tum virginium

---

(26) In 1736: 10.000.

Atque imprimis virorum recensentur 13: 1. Societatis Jesu Domus professa, 2. Collegium, 3. Convictus ad eosdem Patres, 4. Augustiniani, 5. Capucini, 6. Dominicani, 7. Carmelitae calceati dicti, 8. Carmelitae discalceati observantiae Stac Theresiae, 9. Minimi, 10. Minoritae, 11. Carthusiani, 12. Bogardi, 13. Alexiani.

Virginum Episcopo subditarum 10 reperiuntur scilicet: 1. Sorores Griseae, 2. Sorores Nigrae, 3. Sorores Albae, 4. Luijthagen, 5. Tersieken, 6. Ternonnen, omnes Regulam Sti Augustini profitantes, 7. Capucinae, 8. Theresianae Anglae, 9. Ursulinae, 10. Hospitalistae infirmis in majori xenodochio inservientes et Ordinis Sti Augustini, quibus 11. annumerari potest Beginagium trecentas circiter virgines continens. Exemptarum sunt octo: 1. Annunciatae, 2. Clarissae, 3. Dominicanae, 4. Facons Ordinis S. Augustini, 5. Norbertiae, 6. Oostmal Ordinis S. Augustini, 7. Religiosae tertii Ordinis S. Francisci, 8. Theresianae Hispanae.

Sacerdotes seculares sunt morigeri, exemplares et in toga talari semper procedentes; Regularis instituti sui satis observantes. Cives et pro fide Romano Catholica zelosi valde.

[5. *Buitengraphics.*]

Parochiae campestres sub dicto Districtu Antverpiensi comprehensae haec sunt:

Artselaer Communicantes:	705 (27)	Austreweel Communicantes:	136 (28)
Berchem	750 (29)	Berendrecht	467 (30)
Borsbeek	230 (31)	Capelle	362 (32)
Contich	1800 (33)	Dourne	1700 (34)
Edegem	452 (35)	Eekeren	ultra 1800 (36)
Ettenhoven	120 (37)	Heijmixen	960
Hoboken	562 (38)	Hove	320 (39)
Lillo	356 (40)	Maickgravelijje	1100
Merxem	516 (41)	Mortsel	490 (42)
Niel	520 (43)	Putte	(44)
Ranst	672 (45)	s'Gravenwesel	225 (46)
Sti Job	187 (47)	Sandvliet	562 (48)
Schelle	625 (49)	Schilde	320
Schooten	649 (50)	Stenebroeck	712 (51)
Wilmarsdonck	336 (52)	Wilrijk	695 (53)
Wommelghem	509 (54)	Wijneghem	282 (55)

(27) 710. (28) 100. (29) 808. (30) 426. (31) 232. (32) 313. (33) 1817. (34) 1690. (35) 460. (36) 1702. (37) 140. (38) 779. (39) 330. (40) 400. (41) 430. (42) 503. (43) 553. (44) 240. (45) 634. (46) 240. (47) 160. (48) 503. (49) 606. (50) 650. (51) 670. (52) Wilmerdonck et Oorderen unitae: 480. (53) 822. (54) 498. (55) 303.

[B. District Lier] - Districtus Lyranus.

Hic districtus nomen sortitur a Civitate Lyra, in qua insigne Capitulum reperitur e Duodecim Canoniciis constans, sub uno Decano, omnes ad Regis denominationem, dum vacant; Ecclesia, quae simul Parochialis est, elegantissimae est structurae, Patronus S. Gummarus, officium bene ordinatum, redditus sufficietes ad honestum victimum; ipsi Canonici morigeri et decenter vestiti. Cura animarum exercetur per Plebanum a Capitulo tanquam Pastore primaevo deputatum, et ab Episcopo approbatum; tota Civitas, quae circiter 3500 communicantibus (56) constare potest, ab hac una Parochia dependet. Virorum Conventus numerantur sex: PP. Societatis Jesu, Capucini, Dominicani, Carmelitae, Carthusiani, et Alexiani; Virginum sex: Theresianarum Anglarum, Sion, Vredenbergh, Hospitalistarum infirmorum servitio deditae, Sorores nigrae, Begginagium, omnes jurisdictioni Episcopi subjectae.

Parochiae rurales haec sunt:

Bullaert Communicantes:	1600 (57)	Borsel Communicantes:	305 (58)
Bevel	130	Bouchout	976 (59)
Boom	900 (60)	Bruechem	700
Duffel	1950 (61)	Emblehem	166 (62)
Gestel	92 (63)	Halle	245 (64)
Heijst	2550 (65)	Iteghem	600 (66)
Kessel	500	Nijlen	441 (67)
Oeleghem	430	Pulderbosch	270 (68)
Pulle	283 (69)	Roeth	650
Ruimpst	800 (70)	Santhoven	400
Viersel	200 (71)	Vremde	221 (72)
Waerloos	290 (73)		

[C. District Herentals] - Districtus Herendalensis.

Herendalium, praecipuus hujus districtus locus, habet Ecclesiam Parochialeam S. Waldetrudi consecratam, in qua diversa reperiuntur beneficia simplicia, gravata onere assistendi divinis officijs. Praeter Augustinianorum et Minoritarum Conventus recensentur tres virginum videlicet: Horum conclusus nuncupatis, Ord. S. Norberti; Hospitalistae; et Begginagium, quorum duo posteriores Ordinarij iurisdictioni subsunt.

Parochiae rurales sequuntur:

Bouwel Communicantes:	152 (74)	Casterle	1200 (75)
Enderst	360 (76)	Gierle	550 (77)
Grobbendonck	420 (78)	Herendalium ultra	2400 (79)
Herenthout Sti Gummi	72 (80)	Herenthout S. Petri	775 (81)

(56) 11.000.

(57) 1850. (58) 350. (59) 1000. (60) 1000. (61) 1995. (62) 150. (63) 104. (64) 212. (65) 2860. (66) 625. (67) 533. (68) 275. (69) 284 (70) 885. (71) 328. (72) 333. (73) 306. (74) 115. (75) 1150 (76) Eijnthout: 940. (77) 600. (78) 400. (79) 2000. (80) 50. (81) 800

Herselt	600 (82)	Hulshout	180 (83)
Lichtaert	900	Lille	600 (84)
Meerbeeck	266 (85)	Meerhout	2000
Morckhoven	193 (86)	Nordewijck	520 (87)
Olmen	660 (88)	Oolen	1000 (89)
Oosterwijck	226 (90)	Poederle	270 (91)
Thielen	500 (92)	Veerle	446 (93)
Vorselaer	650 (94)	Vorst	900 (95)
Wechelsande	370 (96)	Wiekevorst	375 (97)

[D. District Hoogstraten] - Districtus Hoogstratanus.

Ecclesia Civitatis Hoogstratae, quae Parochialis et Collegiata simul existit, sub Patrocinio S. Catharinae, gaudet octo Canonicatibus, sub unius Decani a Capitulo eligendi et ab Episcopo approbandi, directione; ad Capitulum pertinet universum regimen animarum istius loci, quod per Plebium exercere consuevit; Ecclesia quoad structuram satis sumptuosa, sed Praebendae minus bene dotatae; ad earum quatuor denominat Capitulum Cathedralis Ecclesiae Antverpiensis, ad totidem Comes Hoogstratanus; omnes sunt Sacerdotales. Duo sunt conventus, Minoritarum unus, Theresianarum alter, et insuper Begginagium.

Sub isto districtu comprehenditur municipium Turnhoutanum cuius principalis et parochialis Ecclesia, S. Petro dicata, collegio duodecim Canonorum decorata reperitur, quorum octo Sacerdotium, duo Diaconatum, duo Subdiaconatum requirunt; redditus autem sunt mediocres. Ex supradictis duodecim Canonicatibus Turnhoutanis octo sunt ad collationem Ordinarij. Habent in hoc municipio RR. PP. Minoritae Conventum, uti et nuncupatae Canonissae regulares Sti Sepulchri; est insuper Xenodochium et Begginagium.

Parochiae hunc districtum componentes sequentes sunt:

Baerle Communicantes:	1820	Bors Communicantes:	500 (98)
Brecht	1326 (99)	Calmphout	621 (100)
Cleijnsundert	380 (101)	Hoogstraten	ultra 3000 (102)
Loenhout	735 (103)	Meerle	641 (104)
Meir	810 (105)	Merxplas	603 (106)
Minderhoudt	531 (107)	Oostmal	360 (108)
Oud-Turnhout	1130 (109)	Ravels	435 (110)
Rijckevoer sel	ultra 550 (111)	Turnhout	circiter 5000 (112)
Vlimmeren	130	Vosselaer	340

(82) 650. (83) 190. (84) 610. (85) 212. (86) 220. (87) 460. (88) 700.
 (89) 950. (90) 191. (91) 300. (92) 518. (93) 550. (94) 680. (95) 860.
 (96) 380. (97) 400.
 (98) Beers et Vosselaer unitae: 780. (99) 1300. (100) 615. (101) 365.
 (102) 3000. (103) 705. (104) 574. (105) 830. (106) 600. (107) 500.
 (108) 354. (109) 1115. (110) 408. (111) 560. (112) 5600.

Welde	602 (113)	Westmal	435 (114)
Westwesel	ultra 1100 (115)	Wortel	516 (116)
Zoersel	356 (117)		

[E. District Breda] - Districtus Bradanus.

Jacet totus hic Districtus sub Dominio Hollandorum, qui et Ecclesias et redditus in acatholicorum usum converterunt et adaptarunt, ita ut a nostris officium divinum ruri non possit, nisi in horreis et tugurijs, licet totus pene populus, si locorum Magistratus exceperimus, Religionem Catholicam constanter profiteatur. Numerantur in Civitate Bredana ultra 6000 communicantium; Oratoria tria ampla et ornatissima, quibus quartum ab annis aliquot accessit, coetera amplitudine et magnificentia superans. Diriguntur per tres Pastores, unum Sacerdotem saecularem, alterum Societatis Jesu, tertium Ord. FF. Minarum Recollectorum, qui per suos respective Vice-Pastores juvantur. Nobis pacificum ibidem relinquitur Religionis Catholicae exercitium, et quidem tale, ut Begginas, quae sub directione Pastoris claustraliter ibi vivunt, publice in toga statui convenienti procedere possint; quanquam tamen a caeteris exterioribus cærenoniis nobis omnino sit abstinentum, sed quod per hoc nobis adimitur, videtur per incolarum zelum pro fide orthodoxa aliqualiter reparatum, cum profectu vix major reperiiri possit. Majoris Ecclesiae usum, quam Collegium Canonicorum antehac illustrabat, sibi arrogarunt heterodoxi, ejus redditibus uti et Conventuum suppressorum fisco adjudicatis.

Parochiae autem quibus constat hic Districtus hae sunt:

Alphen Communic.: ultra 800 (118)	Bavel Communicantes: 460 (119)
Breda	ultra 6000 (120)
Donghen	circiter 1100 (122)
Etten	ultra 1700
Ginneken	1100 (124)
Hagia	ultra 2000
Rijen	460 (127)
Sprundel	450 (128)
Teteringenhen	ultra 600 (130)
Chaem	570 (121)
Dorst	150
Gielse	circiter 900 (123)
Groot Sundert	1210 (125)
Oosterhout	2700 (126)
Rijnsberghen	800
Terheijden	ultra 1000 (129)

[F. District Bergen-op-Zoom] - Districtus Bergezomensis.

Omnis Conventus in urbe Bergezoma sunt destructi, redditus confiscati, et Ecclesia olim Canonicorum Collegio insignis est modo per hereticos occupata, quorum quippe dominio ista Civitas cum suo districtu subjacet. Interim recensentur Religionis Catholicae Communicantes in eadem Civitate plus quam 1400 (131), sub Regimine Pastoris seu Missionarii Ord.

(113) 600. (114) 428. (115) 1108. (116) 530. (117) 346.

(118) 870. (119) 500. (120) 3000. (121) 550. (122) 120 [sic]. (123) 915.

(124) 1020. (125) 1100. (126) 2890. (127) 450. (128) 440. (129) 1000

(130) 625 - Ook wordt Riel vermeld met 250 communicanten.

(131) In 1786 wordt hetzelfde cijfer aangegeven, maar er zijn geen aantallen voor de andere parochies van het district.

FF. Minorum Recollect. constituti. Officium divinum habent in Oratorio ample et insigni, quod cum Ordinum Hollandiae licentia ab annis aliquot construxerunt, cuique ad consuetam Ecclesiae formam nihil deest, quam turris cum campanis, quod nullibi in Hollandia Catholicis conceditur. Patrona ejus titularis est Sta Gertrudis.

Sequuntur Parochiae rurales hujus districtus:

Bergezoma continens ut dictum est	comini. plusquam	1400
Eschen Communicantes: 2520	Gastel Communicantes: 1415	
Halteren ultra 600	Hoeven	872
Hooghereijen 435	Huijberghen	350
Nieuwmoer 215	Oudenbosch	953
Roosendaal 2050	Ruekphen	560
Standerbuitjen 615	Steenbergen	1200
Wouda 1925	et ultra.	

In fidem subsignavit.

Petrus Josephus, Episcopus Antverp.

Antv. 23 Xbris 1722.

III. - VERSLAG VAN 1753 DOOR BISSCHOP GENTIS.

Indien de verslagen der Antwerpse kerkvoogden tijdens de eerste helft der XVIIIde eeuw ons bijzonder ingelicht hebben over de uitwendige toestand van het bisdom: geographische beschrijving en statistiek, betrekkingen met de provinciale en gemeentelijke overheden, verhouding tegenover de niet-katholieken; zullen wij in de verslagen van de tweede helft der eeuw de inwendige kerkelijke aangelegenheden leren kennen.

De nieuwe Antwerpse bisschop *Gentis*, op 11 Mei 1749 te Rome zelf, waar hij toen werkzaam was, gewijd, was, voor de derde maal sedert de oprichting van het bisdom, een Dominicaan, en, voor de tweede maal, een Rijnlander. Hij had besprekingen met de Romeinse Congregaties en ging, na zijn wijding, de graven der Apostelen bezoecken, hij voldeed dus in een zekere mate aan zijn bisschoppelijke verplichtingen voor het 41ste quadriennium welk in 1749 eindigde, en hooppte zelf dat het ook zou tellen voor het 42ste (1749-1753), hij vernam echter dat zulks het geval niet kon zijn en bij schrijven van 2 November 1753 aan de Congregatie van het Concilie stelde hij een Romeinse geestelijke als procurator aan om 't nieuw bezoek ad limina te doen, als reden om niet

persoonlijk te komen geeft hij aan de geringe inkomsten van het bisdom en het feit dat hij als eerste steeds in de Staten van Brabant het woord moest voeren: de oude Kardinaal d'Alsace was daartoe niet meer bekwaam. Gentis geeft een inkomen aan van 8000 gulden, het is niet overschat en daaronder zijn natuurlijk niet gerekend de 2000 gulden welke Gentis jaarlijks moet storten aan twee geestelijken, beschermelingen der keizerin Maria-Theresia, last die bij de benoeming van bisschop Werbrouck opgelegd werd in 1745, volgens een gebruik dat het Weense Hof reeds meermalen aangewend had.

Op 20 November 1753 ondertekende Gentis een belangrijk schriftelijk verslag over de staat van zijn bisdom aan de Kardinalen van de Congregatie van het Concilie gericht. Te Rome geleefd hebbende wist hij dat deze Congregatie, volgens een beslissing door Paus Benedictus XIII genomen in een beperkte kerkvergadering te Rome gehouden in 1725, een systematische vragenlijst had opgemaakt die als basis zou dienen voor de periodieke verslagen der bisschoppen en dat de toenmalige ondergeschikte ambtenaar, opsteller dezer Instructie, niemand anders was dan de sedert 1740 regerende paus Benedictus XIV. De vragen waren over negen hoofdstukken verdeeld, zij hadden geen volstrekt bindend karakter maar Gentis achtte het met reden nuttig en opportuun, op enkele kleinigheden na, ze als indelingen van zijn verslag aan te nemen. Wat het verslag bijzonder kenmerkt zijn de talrijke klachten van de bisschop.

Het hoofdstuk I is een beschrijving van het bisdom, veel breder opgevat echter dan die van Cools, de Francken of d'Espinosa. Op de relatieve armoede van de bisschoppelijke inkomsten zullen wij niet terugkomen. Nieuwer en belangrijker is wat Gentis schrijft over zijn verhoudingen tegenover het kathedraalkapittel van Onze Lieve Vrouw. Dit corps bezat vóór het ontstaan van 't bisdom Antwerpen uitgebreide privileges, op 20 Juli 1591 had een bulle van Gregorius XIV (132) deze afgeschaft in de zaken welke betrekking hebben met de rechtsmacht van de bisschop zelf, bijzonder in die ge-

---

(132) Tekst bij MIRAEUS, *op. cit.*, dl II, bl. 1107-1108.

vallen waar het Concilie van Trente die macht onderlijnd had. Een dezer was de rol van den bisschop in de begeving der kerkelijke bedieningen door de patronen, nl. door de inrichting van of het toezicht over een examen, dat de waardigste candidaat of candidaten moest aanwijzen. Toen op 10 April 1639 bisschop Nemius de Onze-Lieve-Vrouwparochie van Antwerpen verdeelde in Noorder- en Zuiderkwartier, ieder met een eigen plebaan of pastoor uit het kathedraalkapittel genomen, had hij die prijskampkwestie niet zeer nauwkeurig bepaald (133); nochtans ontstonden de moeilijkheden tussen bisschoppen en kapittel betreffende de andere Antwerpse parochies - behalve die der citadelkerk, waarvan het Staatshoofd de pastoor benoemde - en de buitenparochies waarover het kapittel begevingsrecht bezat. Bisschop de Francken had op 5 Juli 1721 een akkoord met het kapittel gesloten waardoor, om de bedienaar van zulke parochie te benoemen, de bisschop slechts éénmaal op de twee, de inrichting van het examen zou mogen opeisen en een deel der examinatoren aanwijzen; dit compromis stelt ook vast dat de benoeming der pastoors van Westmalle, daar het begevingsrecht tussen bisschop en kapittel schijnt betwist geweest te zijn (134), onder de nieuwe vastgestelde proceduur viel. Door dit akkoord verzaakte in feite de Francken éénmaal op de twee aan de voorschriften van het concilie van Trente; de Gentis, die te Rome geleefd had en goed op de hoogte van deze kwesties was, beweert in zijn verslag dat zulke verzaking vanzelf nietig was. Hij klaagt ook de kanunniken der kathedraal aan omdat zij hem, wanneer hij de pontificale diensten komt doen, aan de kerkdeur niet komen ontvangen of daartoe begeleiden, noch hem bij het aannemen der kerkelijke gewaden helpen (wat dan de privé-secretarissen van de bisschop moesten doen, alhoewel het *Caeremoniale Episcoporum* dit alles, en nog meer, aan de kanunniken voorschrijft).

In hoofdstuk II van zijn verslag getuigt Gentis dat hij al zijn ambtsplichten volbrengt; in hoofdstuk III, betreffende de

---

(133) Tekst ibid., bl. 1115-1116.

(134) Volgens P. DE RAM (*Synopsis*, p. 280) behoorde het begevingsrecht aan de bisschop, F. PRIMS, (*Album pastorum Campiniae Antverpiensis*, Antwerpen, 1952, p. 306) spreekt enkel van het kapittel.

wereldlijke geestelijkheid, betreurt hij dat hij zich niet bij machte voelt de ingebrachte gewoonten, die indruisen tegen het nauwkeurig navolgen der rubrieken in de collegiale en parochiale kerken te veranderen; theologische besprekingen onder de clerus - de pastoorsconferenties - bestaan niet, maar hij zal trachten ze in te voeren. In het vierde en het vijfde hoofdstuk van het verslag, nopens de ambtsplichten der kloosterlingen, onderlijnt Gentis hoe de mannelijke religieuzen helemaal tegenover hem onafhankelijk staan, tenzij zij een parochie bedienen, en zelfs hem de toelating niet vragen om de biecht der van hen afhangende zusters te horen, alhoewel een bulle van Gregorius XV (135) dit uitdrukkelijk vereist; zij geven als excuus dat dit pauselijk stuk niet officieel gepubliceerd is geweest in de Zuiderlijke Nederlanden. Zulks moest inderdaad geschieden, met toestemming der Regering en der Provinciale Staten, voor de pauselijke documenten die niet van zuiver dogmatische aard waren.

Ook een klacht betreffende het Seminarie (Hoofdstuk VI): het concilie van Trente geeft aan de bisschop het recht twee kanunniken te kiezen om hem bij te staan in het toezicht over het Seminarie, te Antwerpen hebben steeds de deken en de aartsdiaken van het kapittel zich als dusdanig opgedrongen alhoewel zij geen andere justificatie daartoe dan de gewoonte kunnen aanbrengen; zij eisen daarbij nog het recht van tussenkomst in de benoemingen tot het pastoorschapsambt te Ranst.

Hoofdstuk VII en VIII van het verslag, betreffende de broederschappen en de godsvrucht bij het volk, duiden eindelijk geen redenen van misnoegdheid aan. Op verschillende plaatsen van zijn verslag zegt Gentis waarom hij aan de aangeklaagde toestanden niets kan veranderen: voor het minste gaan, niet alleen de leken - zoals de Antwerpse Magistraat ten tijde van Cools - maar zelfs de geestelijken van de laagste stand, in beroep tegen de bisschop bij de Raad van Brabant, die als handhaver der bestaande privileges, al steunen deze maar op een bestaande traditie, zich bevoegd verklaart en meestal de bisschoppen in 't ongelijk stelt; in het hoofdstuk IX, betreffende de wensen aan de H. Stoel voor te leg-

---

(135) Van 5 Februari 1622.

gen, voegt Gentis er bij dat Romeinse dekreten weinig verandering zouden kunnen brengen indien de Oostenrijkse Regering ze niet wil uitvaardigen, hij zegt aan de H. Stoel dat hij het Brussels of het Weense Hof zal aanspreken wan-neer een gunstige gelegenheid zich daaroe zou voordoen.

Wij geven nu de volledige Latijnse tekst van bisschoppelijk schrijven en verslag van November 1753.

BRIEF VAN BISSCHOP GENTIS AAN DE CONGREGATIE VAN HET CONCILIE.

Infrascriptus humilline expono Eminentibus Vestris existen-tum, die quinto Maçi anni 1749, creatum, et die 11ma ejusdem mensis consecratum fuisse Episcopum Antverpiensem, atque mense Junio sub-sequente visitasse limina apostolorum; quo facto ea fui in opinione, me satisfecisse obligationi meae pro quadriennio sequente, eo quod Status Ecclesiae Anverpiensis ante meatu praeconizationem etiam Sedi Aposto-liae exhibitus fuisset. Sed cum nunc mihi videatur, id non subsistere, recurratque ultimus visitationis limnum annus pro quadriennio 42°, ar-dentissimo quidem flagro desiderio veniendi Romam, sacrosque Sumni Pontificis pedes, Eminentiarumque Vestrarum purpuras reverenter exo-sculandi, atque omnia quae ad officium meum pertinent adimplendi; modernae vero temporum circumstantiae dispendiosum illud iter confidere non permittant; siquidem mensae episcopalis proventus, qui alias ad quindecim milium florenorum brabantiorum summam ascendebat, modo adeo sunt diminuti ut vix ad octo milium ejusmodi florenorum perve-nient, quod evenit ex Edicto quadam Regis, quo decimae, in quibus maxima patrimonii episcopalis pars consistit, summopere sint grava-tae, et concurrere debeant ad solutionem omnium debitorum quae Civ-i-tates, oppida et pagi ultimo, aliiisque praecedentibus bellis contraxerunt. Praeterea obstat et aliud itineri meo Romano impedimentum, quia Episcopus Antverpiensis in Statuum Brabantiae Congregationibus primus loqui, et Patriam Ecclesiasticosque protegere debet (unde ejusdem hisce in partibus praesentia valde est necessaria) at quidem hac maxima tem-pestate, qua non paucae Clero struuntur insidiae. Supplico proinde Eminentibus Vestris pro licentia, qua pro hac vice per interpositam personam, nimirum, per Alexandrum Philippum Rota, clericum Romanum, visitatio-nem limnum Apostolorum peragem et relationem Status meae dioecesis exhibere valcam, qui Sacras Eminentiarum Vestrarum purpuras exose-u-lando summa cum veneratione subscriberor,

Reverendissimarum Eminentiarum Vestrarum,
Humillimus, devotissimus et obsequentiissimus servus,
F. Dominicus, Episcopus Antverpiensis.

Antverpiæ, 2da Obris 1753.

VERSLAG.

Relatio Status Ecclesiae Antverpiensis pro quadriennio quadragesimo secundo, per F. Dominicum de Gentis, Ord. Praed., ejusdem Ecclesiae Episcopum, Romam transmissa anno 1753 die 20ma novembbris.

Eminentissimi et Revni DDni,

In hac Relatione servandam duxi Instructionem S. Congregationis Concilii ab eadem editam ex Mandato Benedicti PP XIII in Synodo Romana anno 1725 habito.

[I. BESCHRIJVING VAN HET BISDOM]

Caput Inum. De statu Ecclesiae Antverpiensis materiali.

1. Anno 1559 Ecclesia Collegiata Antverpiensis B.M.V. ad instantiam Philippi 2di Hispaniarum Regis erecta est in Cathedralem per fel. rec. PP. Paulum IV (136), cui deinde per PP. Pium IV, fel. pariter rec., anno 1560 provisum fuit de dote, et limites designati, prout consiat ex ejusdem Bulla quae incipit: *Ex injuncto nobis* (137).

[A. DOTATIE.]

2. Et quidem pro dote mensae episcopalis decreta fuit unio monasterii S. Bernardi ad Schaldim Ord. Cisterciensis.

3. Et cum haec ad congruam Episcopi sustentationem non sufficeret «in amplissima Civitate, in qua propter frequentiam populi et continuas negociationes magno vivitur et quam Episcopum decet hospitalitatem exercere», sicut Bulla ejusdem PP. Pii IV asserit (138), additum est augmentum dotis ad valorum millium ducatorum aeris de Camera ex mensis Abbatinibus S. Michaelis Antverpiensis Ord. Praemonstratensis et S. Marine Villariensis Ord. Cisterciensis.

4. Duravit haec unio monasteri S. Bernardi cum mensa episcopali Antverpiensi usque ad annum 1636, quo monachi dicti monasterii inquieti et anhelantes proprium habere Abbatem, tantum effecerunt, ut obtinuerint non tantum proprium ex grevio suo Praelatum, sed etiam bonorum divisionem, assignatis certis portionibus mensae episcopali, quae divisio in maximum mensae episcopalis cessit detrimentum. Siquidem illa bonorum medietas, quae monasterio remansit, nunc triplo plus proventuum reddit monasterio, quam altera medietas episcopo relicta, sed hoc admirationem

(136) Bulle van Paulus IV, van 12 Mei 1559.

(137) Die bulle van Pius IV is de door ons reeds hoger aangehaalde, van 11 Maart 1561, in nieuwe stijl, terwijl het jaartal 1560 volgens de oude stijl in het dokument aangeduid is en als dusdanig door de Gentis weergegeven.

(138) Citaat uit de bulle van 11 Maart 1561. In zijn verslag van 1757 komt de Gentis uitvoeriger terug op wat hij in dit nr 3 zegt en daarom werd deze kwestie in het Vlaams commentaar van dit tweede verslag behandeld.

moveare non potest, eo quod hujusmodi monasteria non emoriantur, et per propriae monachos tanquam fideles suae matris filios bona ista semper administrentur et quotannis meliorentur per novas plantationes, aliaque administricula, dum e contra Episcopi qui ordinario aetate jam proiecta ad praesulatum perveniunt, propter alias infinitas officii sui pastoralis occupationes per se curis hisce temporalibus adeo diligenter intendere non possint, sed id peragere debeat per saeculares ministros, qui saepe quae-
runt nisi quea sua sunt.

[B. GRENZEN.]

5. Confinia Ecclesiae Antverpiensis suut Archidioecesis Mechlinensis, Dioeceses Leodiensis et Gandavensis atque Hollandia etc.

[C. PREROGATIEVEN VAN BISSCHOP en KATHEDRAALKAPITTEL]

6. Privilegia nulla sibi attribuit modernus Episcopus nisi ea quae be-
nignitate Sedis Apostolicae obtinuit a Congregatione S. Officii.

7. E contra tamen plurima sibi arrogant Canonici Cathedralis Ecclesiae non obstante quod iisdem derogatum est per Bullam Gregorii XIV; cuius exemplar hisce adjungo sub n° 1 (139).

8. Inter alia praecludunt quod Pastoratuun Capitulio incorporatorum collationem, observantiam Concordati a Praedecessore meo Petro Josepho cum ipsis improvide initi, et bie sub n° 2 adjuncti, quod tamen tamquam nimium extravagans, et contraveniens decretis Concilii Trid. atque lasci-
vans autoritatis episcopalis hactenus observare nolui, sed semper quondam istos Pastoratus dispensavi in concurso, ne videlicet eidem Cathedrali Capitulo darem occasionem scandalosarum litium, quas ex titulo posses-
sionis intentare solent suis Episcopis coram saeculari Tribunali, quod
vocant Consilium supremum Brabantiae.

9. Praefatum concordatum videtur ex parte fundari in aliquo decreto Gasparii Nemii, Sexti Antverpiensium Episcopi, quod hic sub n° 3 adjun-
gitur, in quo specialiter notanda sunt sequentia: «Collatio utriusque Ple-
banatus spectabit ad nos et successores nostros Episcopos, RR. DD. nos Decanum et Capitulum, per concursum ab iisdem instituendum, in qua collatione etiam singuli Canonici Capitulares votum habebunt». Ubi illos terminos «ab iisdem instituendum» Canonici applicant acque ad se ipsos ac Episcopos sed in eo longe errant, siquidem «ab iisdem» appellare debet super solos Episcopos, quibus solis de jure et consuetudine etiam/ hujus Patriae competit authoritas indicendi concursum; et si Episcopus Nemius aliter intenderit disponere graviter excessit, non tantum contra Jus com-
mune sed etiam contra Bullam Urbani VIII harum plebaniarum erecti-
vam, quae incipit *Exposcit debitum*, et in qua expresse decernitur quod collatio utriusque Plebanaiae fieri debeat per concursum a Concilio Trid. prae scriptum. Insuper notum est, nullum Episcopum posse facere concor-

data aut decreta Sacris Canonibus contraria, suorumque successorum authoritati et juribus nociva, quae hos obligent.

10. Practerea Canonicci Cathedralis Ecclesiae nunquam veniunt ad Palatium Episcopi, imo nequidem ad portam Ecclesiae ut Episcopum solemniter celebraterum recipient et comitentur, prout prescribit *Cacremoniale Episcoporum*, Lib. I, Cap. 15. Palatium autem episcopale 300 minoribus circiter passibus distat a Templo. Episcopum etiam sacris vestibus se induentem nullatenus adjuvant, sed hoc opus in Capellanos Episcopi regiunt.

11. Praerogativas Episcopus Antwerpensis habet nullas, nisi quod in Comitiis Statuum Brabantiae primo post Archiepiscopum Mechlinensem gaudeat loco et voto, quae praerogativa quamvis eidem Episcopo sit multum dispendiosa aeris et temporis, est tamen valde utilis bono publico Ecclesiae.

[D. AANTAL STEDEN EN DORPEN.]

13. Cathedralis Ecclesiae structura est magnifica, pluribus provisa altarissem septem oppida, quae et Civitatum privilegiis gaudent, videlicet Lyra, Herenthals, Bergen op Zoom, Steenbergen, Breda, Turnhout, Hooghstraten, et Pagi seu Parochiac centrum quadraginta.

[E. DE KATHEDRAAL.]

13. Cathedralis Ecclesiae structura est magnifica, pluribus provisa altaris marmore splendide elaboratis, et artificiosis ornata picturis.

14. Viginti quatuor in ea inveniuntur fundatae Praebendae canonicales, quae vulgo vocantur Canonicatus majores, ad distinctionem octo Canonicatum posterioris fundationis, qui Canonicci vulgo minores dicuntur et non sunt Capitulares.

15. Majores Canonicatus equaliter divisi sunt in presbyterales, diaconales et subdiaconales.

16. Ex his tamen majoribus Praebendis una mensae episcopali et duae decanali sunt attributae, et novem sunt destinatae pro graduatis in Theologia aut Jure, quorum tres insuper debent esse nobiles dioecesani.

17. Ex residuis una est Theologalis affecta pro S. Scripturæ Lectore, et altera bipartita pro duobus Plebanis ejusdem Ecclesiae Cathedralis.

18. Ex his omnibus canonicis quinque sunt Dignitates, nimurum Decanus, Archidiaconus, Cantor, Archipresbyter, et Penitentiarius.

19. Decanatum confert Rex, Archidiaconatum, Archipresbyteratum, et Poenitentiariam Episcopus et sunt affecti Canonicis graduatis, Cantorem eligit Capitulum.

20. Reperiuntur eadem in Cathedrali quam plurimi Capellani, quorum tamponum numerum Episcopi Praedecessores mei ob mediocritatem proveniunt ad 30 reduxere. Aleutur insuper competenti numero musici.

21. Proventus mensae episcopalis ob separationem Bonorum a monasterio S. Bernardi factam, de qua supra n° 4, tum per continua bella quibus Belgium ordinarie subjacet, tunc propter aia quam plurima praediis imposita onera adeo nunc sunt diminuti, ut modernis in circumstantiis vix ad novem Florenorum Brabantiorum millia ascendunt, quae summa multum differt ab illa in Libris Datariae taxata et non sufficit ad honestam Episcopi sustentationem in Civitate Antverpiensi, in qua carissimo omnia venduntur pretio.

22. Reditus majorum Canonicatum essent satis lauti si per continuas expensas in aggerum munimine contra maris aestus earum decimas protegentium non essent notabiliter diminuti.

[*F. SINT-JACOBSKAPITTEL TE ANTWERPEN.*]

23. Praeter Cathedram est in Civitate Antverpiensi Ecclesia Collegiana S. Jacobi Apostoli, structura insignis, marmore intrinsecus undequaquo resplendens, et Picturis etiam elegantibus condecorata, nunc in ea reperium 28 Canonici. Omnes Praebendae sunt Patronatus laici, et tenuiiter dotatae. Praebendae Poenitentiaria et Theologalis in ea non sunt erectae.

[*G. DE ANTWERPSE PAROCHIES.*]

24. Civitas Antverpiensis in septem distributa est Parochias, quarum Pastor primarius est Capitulum Cathedrale. 1a est ipsa Cathedralis Ecclesia, quae in duos distincta est districtus quorum quilibet suum distinctum habet Plebanum; 2a est praefata Ecclesia Collegiata S. Jacobi; 3a S. Walburgis; 4a S. Georgii; 5a S. Andreæ; 6a S. Willibrordi extra muros; 7a SS. Philippi et Jacobi in aree. Omnes hae Ecclesiae sacris supellectilibus egregie sunt instructae, habentque reditus pro fabrica assignatos.

25. Adsunt quoque quam plurimae Capellae seu oratoria a praeferatis Ecclesiis distincta quibus etiam decenter in necessariis provisum est.

[*H. ANTWERPSE MANNENKLOOSTERS.*]

26. In Civitate Antverpiensi sunt sequentia monasteria, seu domus vivorum Religiosorum.

1um Est Monasterium S. Michaelis Ord. Praemonstratensis, quod habet suum proprium Abbatem, et valde bene fundatum est; 2um est Monasterium Cisterciensium dictum S. Salvatoris; 3um est Carthusianorum; 4um FF. Praedicatorum; 5um FF. Minorum de observantia; 6um Carmelitarum calceatorum; 7um FF. Eremitarum S. Augustini, qui humanioribus litteris juventutem instruunt; 8um FF. Minimorum S. Francisci de Paulo; 9um FF. Carmelitarum discalceatorum; 10um FF. Minorum Capucinorum; 11um Beggarorum seu Tertiariorum Ord. S. Francisci; 12um Alexianorum seu Cellitarum qui infirmis inserviunt et corpora defunctorum ad sepuleros deferunt; 13um Est Domus professa PP. Soc. Jesu; 14um est eorundem Convictus; 15um est ipsorum Collegium in quo juventus

lum: manioribus litteris etiam informatur. Omnes hi Religiosi sunt exempti a jurisdictione Ordinarii.

[*I. ANTWERPSE VROUWENKLOOSTERS.*]

27. Decem (140) quoque in hac Civitate reperiuntur Religiosarum Virginum Monasteria: 1um est Hospitalistarum majoris Xenodochii, vulgo S. Elisabethae, quarum obligatio est inserviendi infirmis eo venientibus; 2um Leprosiarium quae ex fundatione suae lepra infectorum ministerio sunt destinatae; 3um Sororum Nigrarum, aegrorum curae addictae, etiam in dominibus privatis extra monasterium; 4um Ursulinarum quae tum divitum quam pauperum puellarum instructioni incumbunt; 5um est Vallis S. Margarithae, quae moniales vulgo Victorinae nuncupantur; 6um est Sororum Albarum. Et omnes hae Religiosae profitentur Regulam Sancti Augustini; 7um est Vallis S. Annae, alias Luythaghen, cuius religiosae sunt 8tiae Regulae S. Francisci; 9um est Sororum Grisiarum sub eadem Regula, quae infirmorum servitiis extra monasterium sunt destinatae; 9um est Poenitentium seu Capucinarum Ord. S. Francisci; 10um est Carmelitarum exalteatarum observantia S. Theresiae, cuius omnes Religiosae velatae sunt nationis Anglicae; 11um est Religiosarum Ord. S. Augustini vulgo Vuijlsruhe, dictum (141).

28. Adest praeterea celebre Begginagium in quo 150 circiter virgines absque clausura et sollemini professione in habitu nigro et quae religiose, et in distinctis aedibus suis sumptibus, cum magna populi aedificatione vivunt. Omnes hae Religiosae; sicut et Begginæ sunt subjectæ jurisdictioni Episcopi.

29. Insuper adsunt octo Religiosarum virginum exemptarum Monasteria quarum 1um est Vallis Falconis; 2um Praesertionis B.M.V., quae duo Monasteria subsunt Superioribus Canonicorum Regularium S. Augustini; 3um est Norbertinarum quae subsunt Abbatii S. Michaelis; 4um est Religiosarum S. Dominici quae subsunt Superioribus Ord. Praedicatorum; 5um est Annuntiarum; 6um Consorum Tertiarum S. Francisci sub obedientia FF. Minorum de observantia; 8um denique est Carmelitarum exalteatarum seu Theresianarum quae vulgo Hispanæ vocantur, et subsunt Superioribus sui ordinis.

[*J. SEMINARIES.*]

[*Bisschoppelijk Seminarie.*]

30. Adest etiam in hac Civitate Seminarium Clericorum, in quo sexaginta circiter habitant Clerici, quorum decem partim ex bursis fundatis et partim propriis expensis, et unus omnino gratis, et reliqui suis solis

(140) Bisshop de Gentis geeft hier het zijfer der verslagen zijner voorgangers aan, nochtans spreekt hij verder van een 11de klooster, dat der Augustinessen uit Waalwijk sedert 1733 te Antwerpen gevestigd.

(141) De Augustinessen uit Waalwijk.

sumptibus aluntur. Reditus annui ejusdem Seminarii sunt circiter septingenti Floreni Brabantici.

[*Iers Seminarie.*]

31. Adest et Collegium Pastorale pro Hibernis, in quo aluntur praeter Praesidem septem studentes; sed tenuiter est dotatum, ego autem curam geram ut ad meliorem statum provehatur.

[*K. ANTWERPSE GODSHUIZEN.*]

32. Praeter Hospitalia superius n. 27 memoratum, adest et aliud, quae vocatur Sancti Juliani in quo recipiuntur et tractantur transeuntes peregrini, qui aliquando limina apostolorum Romae aut Academ Laurenianam visitarunt.

[*L. ANTWERPSE BERG VAN BARMHARTIGHEID.*]

33. Adest etiam Mons pietatis sub directione Regiae sed valde depauperatus existit, ita ut miserabiles personae exiguum ab eo solatium sperandum habeant. Ego autem nulli labori paream ut in meliorem conditionem et formam redigatur.

[*M. BUITENPAROCHIES.*]

34. Parociae extra Civitatem in sex divisae sunt districtus, videlicet, Antverpiensem, Lyranum, Herendaliensem, Hooghstratanum, Bredanum et Bergizoomensem, quorum priores quatuor ditioni Regiae, duo posteriores Hollandiae statibus subjecti sunt.

[*Landdekenij Antwerpen.*]

35. In districtu Antverpiensi sunt Parochiae trigintaquinque, inter quas recensetur una, dicta Hoboken, ubi etiam reperitur Monasterium virorum Religiosorum Ord. S. Salvatoris alias S. Birgittae, juridictioni ordinarii subjectum.

36. Est in illo Districtu etiam Monasterium S. Bernardi ord. Cisterciensis quod proprium habet Praeclatum et a jurisdictione Episcopi exceptum est, de quo supra num. 2us.

[*Landdekenij Lier.*]

37. In districtu Lyrano reperiuntur Parochiae vigintiquatuor, inter quas est ipsum oppidum Lyranum, in quo Parochialis Ecclesia est simul Collegiatu S. Gummari dicta (et numerat duodecim Canonicos, et varios alias Beneficiatos, omnes Canoniciatus sunt collationis Regiae).

38. Praeterea in eo adsunt sequentia virorum Religiosorum Monasteria, videlicet FF. Praedicatorum qui juventutem humanioribus instruunt litteris, et Carthusianorum, FF. Minorum Capucinorum, et Alexianorum, seu Cellitarum. Item Collegium Patrum Societatis Jesu. Omnes hi Religiosi sunt exempti a jurisdictione Ordinarii.

39. Insuper ibidem inveniuntur varia Religiosarum virginum Coenobia,

nimirum Hospitalistarum, Sororum Nigrarum, Theresianarum nationis Angliae, Monialium 3tiae Regulae S. Francisci vulgo de Sion, et Monialium Ord. S. Augustini alias de Vredenberg.

40. Adest praeterea Begginagum, in quo virgines absque clausura et solemnni professione idem vivendi institutum amplectuntur, sicut Begginae Antverpienses. Omnes hae predictae Religiosae, sicut et Begginae, subjectae sunt jurisdictioni Episcopi.

41. Denique prope Lyram est Monasterium monialium Cisterciensium vulgo dictum de Nazareth, habetque Abbatissam, et subjaceat Superioribus sui ordinis.

[*Landdekenij Herentals.*]

42. In districtu Herendaliensi habentur Parochiae vigintisex, quibus annumeratur una dicta de Grobbendonck, ubi etiam reperitur Hospitale, in quo variae aluntur personae miserae et ad paupertatem reductae.

43. Oppidum Herendalicense habet duo Religiosorum virorum Monasteria nimirum FF. Eremitarum S. Augustini et FF. Minorum de observantia, qui religiosi exempti sunt a jurisdictione ordinarii.

44. Insuper ibidem reperiuntur praeter Hospitalistas jurisdictioni Ordinarii subjectas, Moniales Ord. S. Norberti, quae subsunt directioni Superiorum ejusdem Ordinis.

45. Adest etiam Begginagum in quo variae morantur virgines subjectae jurisdictioni Ordinarii de quarum vivendi instituto jam supra dictum est.

[*Landdekenij Hoogstraten.*]

46. In districtu Hooghstratano sunt Parochiae vigintitres, inter quas recensentur ipsum Municipium Hooghstratanum et Turnhoutanum. In Municipio Hooghstratano Parochialis Ecclesia S. Catharinae simul est Collegiata, octo Canonicis, variisque aliis Beneficiatis constans.

47. Insuper praeter Domum religiosam FF. Minorum de observantia, ibidem habentur Religiosae virgines, vulgo Clarissae dictae, quae una cum FF. Minoribus exemptae sunt a jurisdictione Ordinarii.

48. Praeterea ibidem reperitur Coenobium Carmelitarum exalteatarum observantiae S. Theresiae; cuius omnes Religiosae sunt nationis Anglicae et jurisdictionis Ordinarii. Adest etiam Begginagum, quod est ejusdem instituti cum aliis, et subjecat jurisdictioni Ordinarii.

49. In Municipio Turnboutano, cuius Parochialis Ecclesia S. Petri simul est Collegiata 12 Canonicorum, et aliquorum Beneficiatorum, praeter Conventum FF. Minorum de observantia, a jurisdictione Ordinarii exceptum, habentur Moniales S. Sepulchri, et Hospitalistae. Adsunt etiam ibidem quamplurimae Begghinae, quae una cum praefatis monialibus subsunt jurisdictioni Ordinarii.

50. Inter predictas Parochias etiam computatur una dicta de Baerle, ubi habetur conventus Monialium, vulgo dictus Mons S. Catharinæ, quae subjectæ sunt jurisdictioni Episcopi.

[*Landdekenij Breda.*]

51. In districtu Bredano sunt Parochiae octodecim. Illa oppidi Bredani dirigitur per tres Pastores, et totidem Vicarios: officia divina ibi peraguntur in tribus distinctis domibus sed tamen oppidum non facit nisi unam Parochiam (142).

52. Est etiam ibidem Begginarium jurisdictioni Ordinarii subjectum, et ab acatholicis toleratum, in quo virgines absque clausura et solemnni professione ad instar Begginarum Antverpiensium summa modestia et populi aedificatione ex Patrimonio vel labore manuum vicitant.

53. In dicto districtu reperitur insuper una Parochia dicta de Oosterhout, ubi habetur Monasterium Monialium Ord. Praemonst., vulgo dictum Vallis S. Catharinae, quod a jurisdictione Episcopi exemptum est.

[*Landdekenij Bergen-op-Zoom.*]

54. In districtu Bergizomensi sunt Parochiae quatuordecim, inter quas est una dicta de Huijberghen, ubi habetur Monasterium Ord. S. Guiliehni, cuius Prior sicut est Pastor Parochiae, quae monasterio unita est. Monasterium autem est sub directione Superiorum sui Ordinis.

55. Multae praeterea in mea dioecesi reperiuntur Capellae, et omnibus his Ecclesiis atque Capellis de sacra supellectili sufficienter provisum est, et illae quae sunt sub ditione Catholica, habent Reditus pro fabrica assignatos, aliis vero quae sunt sub dominio Hollandorum providetur per Communitates fidelium.

[II. AMBTSPLICHTEN VAN DE BISSCHOP]

Caput 2dum - De pertinentibus ad personam Episcopi.

[*Residentie.*]

1. Residentiae praeceptum a SS. Canonibus, Concilio Trid. et Constitutione Urbana prescriptum adimplevi.

[*Visitatie.*]

2. Dioecesis mihi commissa visitationem singulis annis per me aut Commissarios explevi.

[*Toedienen der Sacramenten.*]

3. Per me ipsum Sacra Ordinationes peregi, et Sacramentum Confirmationis ubiquie administravi.

---

(142) Gentis wil daardoor zeggen dat, omwille van de bijzondere toestanden, de bevolking van Breda vrij op de diensten der geestelijkheid van 't is eender welke der drie kerken mag beroep doen. Mits hij also Breda slechts als één parochie doet doorgaan en toch het aantal van 18 parochies voor de landdekenij komt, telt hij waarschijnlijk, zoals d'Espinosa, Riel als parochie.

[*Kerkvergaderingen.*]

4. Synodi dioecesanae aut Provinciales a longo jam tempore, proh dolor, non amplius tenentur.

[*Predicatie.*]

5. Verbum Dei partim per meipsum praedicavi, et partim per viros ideoneos annuntiare feci.

[*Strafrecht.*]

6. Habeo depositorum poenarum et multatarum pecuniarium, eademque piis usibus applicantur.

[*Kansclarij.*]

7. In mea Cancellaria observatur Taxa in Concilio Provinciali Mechlinensi clim praecripta.

[*Belemmerring in de Ambtsplichten.*]

8. Adsunt quam plurima, quae mibi obstant circa exercitium episcopalis officii, et jurisdictionis ecclesiasticae, ex eo quod Consilium supremum Brabantiae Bruxellis constitutum plurima negotia ecclesiastica titulo positionis ad se attrahat, et dijudicet, in quo Episcopus a minimo etiam clero vel laico provocatus comparere, ejusdemque sententiae se submittere debet, ita ut Episcopus vix aliquem abusum, aut corruptelam consuetudine introductam corrigere valeat. Sed de his alio vix plura et certiora.

[III. AMBTSPLICHTEN VAN DE SECULIERE CLERUS]

Caput Iustum - De pertinentibus ad Clerum secularem.

[A. IN DE COLLEGIALE KERKEN.]

1. Canonici caeterique Choro addicti Cathedralis et Collegiarum Ecclesiarum Choro diligenter intersunt, matulinum, laudes, caeterasque horas canonicas satis devote persolvunt, et quolibet die Missam celebrant conventualem, eamque applicant pro benefactoribus.

2. Rubricae ac coeremoniae pro officiis divinis ac missis praescriptae needum adamussim observantur, monui quidem desuper hinc et inde aliquos, sed pro responso semper accepi, talem hic esse consuetudinem. Si autem Episcopus hujusmodi consuetudinibus se velit opponere, easque reformare, statim comminuantur institutionem litis in Consilio Brabantiae, nihilominus non intermittam cum consilio et auxilio S. Congregationis opportunum suo tempore his excessibus remedium adferre.

3. Canonici suos habent constitutiones, easque punctualiter observant. Obtinentes Praebendam poenitentiariam et theologalem officiis suis debite perfunguntur.

[B. IN DE PAROCHIES.]

[*Residentie.*]

4. Parochi suis in Parochiis resident. Librum matrimoniorum et bapti-

zatorum aliosque per Rituale Romanum praescriptas tenent.

5. Plerique Parochorum alios habent sacerdotes sibi adjunctos, quorum opera utrumque ad Sacraenta populo administranda.

[*Predicatie.*]

6. Eadem per se et aliquando per alios idoneos diebus dominicis et festis plebes sibi commissas pro suae et eorum capacitate salutaribus pascunt verbis, docendo imprimis, quae scire omnibus necessarium est ad salutem, aliosque Fidei nostrae articulos explicando.

[*Miscelebratie ter intentie der Parochianen.*]

7. Singuli Parochi coeterique curam animarum exercentes, singulis dominicis festisque de praecepto Missam applicant pro populo eorum curae commisso.

[*C. ALGEMENE PLICHTEN.*]

[*Voorbereiding tot de Wijdingen.*]

8. Antequam quisad primam tonsuram minoresque Ordines promoveatur observantur ea, quae a sacris Canonibus praescribuntur.

9. Sacris ordinibus initiandi ante ejusdemque Ordinis sacri susceptionem pii meditationibus vulgo spiritualibus exercitiis praeterea vacant per aliquos dies in aliqua domo Religiosa aut Seminario. Omnes praedicti vestes jugeter deferunt clericales.

[*Conferenties.*]

10. Conferentiae theologiae moralis seu casuum conscientiae, sacrorumque rituum needum a praedecessoribus meis fuerunt introductae, sedulam tamen curam geram, ut cum tempore aliquae instituantur.

[*Zeden.*]

11. Mores cleri saecularis sunt satis honesti et nullum hucusque grave scandalum ab ipso datum audivi; unicui in eo reperio mihi valde disdiscens nimirum quod suis nimium inhaerent consuetubus et circa eas, quamvis sint corruptelae, et contra SS. Canones et Decreta Concilii Trid. introductae, correctionem aut reformationem aegre ferant, et vix admittant.

[IV. AMBTSPLICHTEN DER MANNELIJKE KLOOSTERLINGEN]

Caput 4tum - De pertinentibus ad Clerum regularem.

[*Zielzorg.*]

1. Regulares curam animarum exercentes, qui Episcopali jurisdictioni visitationi et correctioni subsunt in iis, quae ad curam et administracionem sacramentorum pertinent, munus sibi commissum fideliter adimplent, juxta ea quae in praecedenti capite de Parochis dicta sunt.

[*Verblifff in het Klooster.*]

2. Nullus Regularis meae Dioecesis extra Monasterium degit, exceptis illis, qui curae Pastorali applicati suunt.

3. Nullos habeo Regulares a suis superioribus ejectos, sed extra Monasterium notorie delinquentes. Nullum habeo in dioecesi mea Monasterium, quod non alit Religiosos in numero a constitutionibus praefixo.

[*Verhouding tegenover de bisschop.*]

4. Nullum habeo cum Regularibus offendiculum in exercitio jurisdictionis delegatae in illis casibus, in quibus eadem Episcopis tributa est a S. Conc. Trid., vel a summorum Pontificum Constitutionibus, nisi quod Bulla Gregorii XIV quee incipit *Inscrutabili* (143), non observatur, si quidem superiores Regulares exponunt suos Religiosos pro audience confessionum Monialium sibi subditarum sine illa approbatione aut licentia Episcopi, fundantque se in eo, quod dicta Bulla *Inscrutabili* hisce in partibus non sit promulgata aut recepta. Et si ego Regulares vellem in hac consuetudine turbare, subito mihi gravissimam intentarent litem in Consilio Brabantiae, in quo sine dubio condemnarer.

[**V. AMBTSPLICHTEN DER KLOOSTERZUSTERS**]

Caput 5tum . De pertinentibus ad Moniales.

[*Niet-exempte zusters.*]

1. Moniales Episcopo subjectae suas servant constitutiones, clausuram que juxta statum instituti sui custodiunt.

2. Praeter ordinarium confessorem datur eisdem Monialibus ter in anno extraordinarius.

3. Dictorum Monasteriorum redditus fideliter administrantur, et Monialium dotae fuerunt persolutae et erogatae in solutionem debitorum, vel applicatae ad censem.

[*Exempte zusters.*]

4. Monasteria Monialium Regularibus subjecta clausuram quoque exacte observant ad normam statutorum suorum. Harum monialium confessarii regulares non approbantur ab Episcopo, ut jam supra n. 4 dictum est.

[**VI. BISSCHOPPELIJK SEMINARIE**]

Caput 6um. - De pertinentibus ad Seminarium.

[*Clericale oproeding.*]

1. Quot sint in Seminario alumni, jam supra N. 80 (144) relatum est; omnes in Ecclesiastica disciplina recte instituuntur.

2. Vacant in eo studiis theologicis sub duobus praeclaris professoribus

(143) Er is blijkbaar een vergissing. De bulle *Inscrutabili* over deze kwestie is van paus Gregorius XV en dattekent van 5 Februari 1622.

(144) Van Hoofdstuk I van het verslag.

saeclaribus in Academia Lovaniensi Licentiatis, et quidem cum profectu non poenitendo; omnesque subsunt directioni immediatae alicujus Praesidis, qui modo est Canonicus graduatus Cathedralis Ecclesiae, et vir insignis.

[*Provisoren.*]

3. Nullus meorum Praedecessorum unquam elegit duos Canonicos seniores de Capitulo Cathedrali pro regimine Seminarii, prout S. Concil. Trid. Sess. 23, Cap. 18., praescribit; inveni tamen duos alios, nimurum Decanum et Archidiaconum ejusdem Ecclesiae, qui in primo meo ingressu se dixerunt esse natos deputatos seu Provisores, ut hic illos vocant, quantum ad regimen temporale Seminarii; atque hi mihi ante duos circiter annos gravissimam intentarunt item in Consilio Supremo Brabantiae, ratione alicujus Pastoratus Seminario incorporati (145), quem ipsi praetendentis aequale cum Episcopo volum, una eum codem conferre volunt; sed lis haec brevi ad favorem meum finietur; de quo exitu deinde Eminentias Vestras latius informabo.

4. Caeterum Decanus et Archidiaconus memorati nullum documentum adferre possunt se esse natos deputatos aut Provisores Seminarii, nisi quod Decani et Archidiaconi semper hoc officio functi fuerint, sine aliqua prævia Episcopi aut Capituli electione.

5. Volui quidem jamdudum duos Canonicos seniores de Capitulo eligere, qui mihi assisterent suis consiliis in gubernio spirituali Seminarii; sed idipsum mihi ab aliis doctis et probis viris dissuasum est, ne occasionem darem praefatis praetensis deputatis multiplicantis cum scandalo lites.

6. Quam primum tamen praedicta lis finita fuerit, ular jure meo, et deputabo duos Canonicos seniores et graviores ad effectum supramemoratum.

[*Bisschoppelijc bezock.*]

7. Aliquando visito Seminarium, et operam do, ut statuta ejusdem adimplentur.

[**VII. GEESTELIJKE STICHTINGEN**]

Caput 7um. - De pertinentibus ad Confraternitates et loca pia.

[*Fundaties.*]

1. In sacristiis omnium et singularum Ecclesiarum exposita est tabella onerum missarum et anniversariorum.

[*Broederschappen en scholen.*]

2. In Confraternitatibus, scholis, aliquis locis piis executioni mandantur pia opera a testatoribus injuncta.

3. Quolibet anno redduntur rationes ab horum locorum administratoribus.

[*Berg van barmhartigheid.*]

4. De Monte pietatis jam supra cap. 1um n. 33 dictum est.

---

(145) Ranst.

[Zickenhuizen.]

5. Infiriorum hospitalia visitavi, reddituum rationes exegi, et infirmis necessaria quoad salutem animae et corporis in eis subministrantur.

[VIII. HET VOLK]

Caput 8vum. - De pertinentibus ad populum.

[Godsvrucht.]

1. Populi mores sunt satis catholici, estque ipse valde addictus pietatis exercitiis, et specialiter devotionis erga Beutissimam Virginem Deiparam.

[Zeden.]

2. Nullus notabilis, Deo sint laudes, hucusque in populo irrepsit abusus aut prava consuetudo, quae consilio auct: adjutorio Sedis Apostolicae indigeat.

[IX. SPECIALE WENSEN AAN DE H. STOEL
VOORGELEGD]

Caput 9num. - De pertinentibus ad Postulata.

Ex praemissis Eminentiae vestrae satis clare cognoscent quam necessarie indigeam Sacrae Congregationis consilii et auxiliis; veruntamen cum hac in Brabantia Decreta Apostolica, maxime eaquae tangunt Patriae consuetudines, suum non sortiantur effectum nisi regium accedat placitum, hinc est quod autoritatem Sedis Apostolicae nulli volens exponere periculo, nihil aliud pro nunc petam, quam ut sapientissimis suis consiliis milii assistere, et permittere velint, ut opportuniore tempore, quando nimis in aula Viennensi et Bruxellensi aliquos regios ministros amicos meos venerint, querelas meas Sacrae Congregationi denuo proponere, ejusdemque auxilium implorare valeam qui Eminentiarum Vestrarum Purpuras exosculando, me meamque Ecclesiam Earundem protectioni commendo, et summa cum veneratione subseribo.

Eminentiarum Vestrarum

Humillimus, obedientissimus ac devotissimus servus,
F. Dominicus, Episcopus Antverpiensis.

Antverpiæ 20abris 1753.

[X. AANHANGSEL] (146)

Conventio inter Illustrissimum, et Reverendissimum Dominum

(146) Het verslag heeft drie aanhangsels: het reproduceert 1° het decreet van bisschop Nemius, van 10 April 1639, betreffende de verdeling der plebanie van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Antwerpen; 2° het akkoord tussen bisschop de Francken en het Onze-Lieve-Vrouwkapittel getekend op 5 Juli 1721; 3° de bulle van Gregorius XIV, van 20 Juli 1591, een deel der privileges van voornoemd kapittel afschaffend. Slechts het tweede stuk is onuitgegeven en wordt hier gedrukt.

Petrum Josephum de Sierstorff, et Venerabile Capitulum Antwerpense, 5ta Julii anni 1721 inito circa modum conferendi Pastoratus spectantes ad Provisicnem Capituli.

Cum ortis difficultatibus inter Illustrissimum Dominum Episcopum ex una, et Venerabile Capitulum ex altera partibus circa modum conferendi Pastoratus ad Capituli provisionem spectantes, Reverendissimo Domino (147) praetendente eos semper per concursum conferri debere, Capitulo e contra sustinente liberum sibi semper fuiss^e, et esse aut per concursum aut sine hoc de iisdem disponere, et utraque parte ex suis respective Episcopatus, et Capituli protocollis intentionem suam probare volente, reperturn fuerit, probationes has inter se contrariantes, ad scandalosas lites et damnosas dissensiones aditum aperire posse, hinc inter partes praedictas, ad continuandam bonam harmoniam ad invicem tandem amicabilis compositione inita fuit ad modum sequentem:

1º Quod omnes Pastoratus, seu vicariae spectantes ad praeresentationem seu collationem Capituli (excepta utraque Plebania) dum vacare contigerint, conferentur alternative per concursum, et sine concurso, hoc est si primus Pastoratus vacans expositus fuerit concursu, Pastoratus immediate vacaturus per Capitulum conferetur sine concurso, nisi aliter Capitulo visum fuerit, et sic consequenter de aliis vacaturis.

2º Quando aliquis Pastoratus foret concursu exponentus, liberum quoque erit Reverendissimo Domino ad requisitionem Capituli in concurso dispensare, ac permittere, ut de illo sine concurso disponatur.

3º Quotiescumque de aliquo Pastoratu per concursum disponi continget, concursus publicabitur nomine Reverendissimi Domini, et Capituli.

4º Concursus tenebitur in Loco Capitulari.

5º Praeter Examinatores Synodales, qui sunt de gremio Capituli, examinabunt concurrentes ex parte Capituli quotquot ad hoc a Capitulo designati fuerint.

6º DD. Examinatores peracto examine judicia sua circa capacitatem concurrentium in scriptis dabunt, quae in Capitulo publice perlegentur.

7º Omnes concurrentes erunt eligibiles, qui per DD. Examinatores, vel pluralitate eorum, inventi fuerint capaces.

8º Auditio judicio DD. Examinatorum, liberum erit Capitulo procedere ad electionem uti moris, et hactenus fuit observatum.

9º Cum consideratis hinc inde Actis apparuerit jus Collationis Pastoratus de Westmal magis fundatum esse pro Capitulo, hinc Reverendissimus agnoscit jupatronatus dictac Parochiae spectare ad Capitulum proindeque de eo disponetur imposterum prout de aliis Pastoratibus ad Capituli dispositionem spectantibus.

10º Ad majus robur et meliorem observantiam praescriptorum articulo-

---

(147) Aldus wordt bisschop de Francken aangeduid.

rum procurabitur partim hinc inde opera et expensis approbatio Consilli Brabantiae, qua judicis ordinarii in materiis possessoriis beneficialibus. Actum Antverpiæ, 5ta Julii 1721.

(Sign.) P. J., Episcopus Antverpiensis.

De mandato RR.dorum DD.num Decani et Capituli praefati: (Sign.) A. Van Ertborn, Can. et Actuarius.

Notandum quod Concilium Brabantiae numquam approbaverit praefatam conventionem.

IV. - VERSLAG VAN 1757 DOOR BISSCHOP GENTIS.

De Congregatie van het Concilie onderzocht nauwkeurig het Antwerps verslag van 1753 en in 't bijzonder de kwestie in hoeverre de biechtvaders der kloosterzusters die geen goedkeuring tot het uitoefenen van dit ambt aan de bisschop vroegen geldig de heilige absolutie geven; zij kwam tot een bevestigend antwoord omdat de zusters zelf niet de minste verantwoordelijkheid in zulke toestand hadden en de draagwijde er zelf niet van kenden, maar meende dat de bisschop nieuwe pogingen zou moeten aanwenden om het kerkelijk recht te doen zegevieren. Op 21 Mei 1754 antwoordde de Congregatie aan Gentis: zij vestigde op dit punt de aandacht alsook op de noodzakelijkheid dat overal de liturgische regels en rubrieken zouden geobserveerd worden en dat theologische conferenties voor de clerus zouden ingericht worden; zij zette over 't algemeen de bisschop aan om krachtdadiger op te treden en verklaarde zich bereid hem daarin te steunen.

Wij vernemen dit alles uit het nieuw bisschoppelijk verslag door Gentis ondertekend op 28 Augustus 1757: het is merkbaar korter dan het vorige waarnaar het verwijst, de bisschop bekent dat hij bijna geen verbetering in de aangeklaagde toestanden heeft kunnen aanbrengen en dat er weinig hoop is steun van het Weens Hof te bekomen, daar het meer dan ooit geldsubsidies vanwege de Staten van Brabant nodig heeft en er dus niet te winnen zou zijn om de werkzaamheden van de Raad van Brabant te belemmeren. Als vreemdeling, die zijn benoeming volledig aan keizerin Maria-Theresia dankte, had Gentis er een ogenblik aan gedacht de Oostenrijkse Regering tegen de Brabantse burgerlijke gezagvoerders te kunnen uit-

spelen, maar hij begreep spoedig dat de algemene tendensen van beide dezelfde waren: een steeds meer ingrijpende houding in kerkelijke aangelegenheden. Zulks was daarbij toen een algemeen Europees verschijnsel dat de weg zou banen naar de gewelddaden van het einde der XVIIIde eeuw.

Het verslag van 1757 geeft ons een nieuwe bijzonderheid welke onze kennis nopens de dotatie van het bisdom Antwerpen vervolledigt. De bulle van paus Pius IV van 1591 had niet alleen de goederen der abdij van Sint-Bernards ter beschikking der Antwerpse bisschoppen gesteld, maar ook de Norbertijnen van Sint Michiels te Antwerpen en de Cisterciënsers van Villers in Brabant verplicht bezittingen af te staan in zulke mate dat vanwege iedere abdij een jaarlijks inkomen van 500 gouden dukaten aan de bisschoppelijke tafel zou verzekerd worden. De eerste Antwerpse kerkvoogden hadden aan het afstaan van bezittingen verzaakt en zich tevreden gesteld met een jaarlijks pensioen van duizend Brabantse gouden vanwege iedere abdij, omdat toen twee gulden aan één gouden dukaat beantwoordde, maar de waarde van de gulden daalde in zulke mate dat in de XVIIIe eeuw een gouden dukaat zes Brabantse gulden waard was. Enkele bisschoppen drongen aan bij iedere abdij om een verhoogde betaling in guldens te ontvangen, maar te vergeefs, want de religieuzen deden integendeel de grotere lasten op de kerkelijke goederen gelden. De zaak was reeds voor de Raad van Brabant gebracht toen Gentis bisschop werd, een vonnis van 24 April 1755 gaf gelijk aan de abdijen en legde het jaarlijks betalen van duizend gulden door ieder voor altijd vast.

Aan zijn verslag voegt Gentis een brief toe waarin hij zijn ouderdom van 62 jaar en zijn zwakke gezondheid naast de moeilijke tijden aanvoert om niet persoonlijk naar de Eeuwige Stad te moeten komen en wederom een Romeinse geestelijke als procurator aan te mogen wijzen.

Door zijn twee rapporten hebben wij dus vernomen hoe onmachtig dikwijls een Antwerpse achttiende-eeuwse bisschop zich gevoelde, zelfs tegenover de geestelijkheid van 't bisdom, bijzonder het kathedraal kapittel en de mannelijke kloosters; Gentis ontbrak het wellicht enigzins aan soepelheid en gemoeidelijk contact met zijn priesters, hij schijnt b.v. de jaarlijkse

vergaderingen der landdekens - die sedert 1720 onderbroken waren geweest - ook niet gehouden te hebben. Ondanks al zijn oprechte iever, bleef hij enigzins de stijve en afgezonderde theoloog en vreemdeling.

Ziehier de Latijnse tekst van zijn verslag en brief van 1757.

VERSLAG

Cum post relationem status Ecclesiae Antverpiensis, quam anno millesimo septingentesimo quinquagesimo tertio, die 20ma novembris Romam ad Revmas Emias Vestras transmisi, nulla specialis mutatio aut novitas in eadem dioecesi occurserit, hinc me refero ad omnia in eadem relatione producta.

Quantum vero ad ea quae Eminentissimi et Reverendissimi Domini in suo rescripto 25 maij 1754 ad me dato gracie indicanda et monenda duxerunt, ea qua par est humilitate et sinceritate respondeo ad illa.

[1. NIET-NAVOLGEN DER LITURGISCHE RUBRIEKEN.]

Ey quidem ad primum; me omni conatu studuisse tollere corruptelas, quae contra rubricas, sacrosque ritus irreperserunt, sed rem hanc ad suam needum valui deducere perfectionem, quia multi se protegunt suis antiquis moribus et consuetudinibus, a quibus sine dispendiosis processibus se avelli non permittent.

[2. CONFERENTIES DER GEESTELIJKHEID.]

Ad 2dum. Moralium et ecclesiasticarum rerum conventus indixi Parochis ubi needum erant in vigore, sed haec indictio pro confessariis vix effectum suum obtinebit, quia haec est Patria quae meris ex quasi solis consuetudinibus regitur, et in qua omnis novitas odiosissima est. Nibilominus huic puncto satis provisum esse videtur ex eo quod dictorum confessariorum facultas excipendi confessiones ordinarie limitatur ad unum, duos, tresve ad summum annos; ita ut per hoc sufficienter coactentur ad diligens studium.

[3. ONMOGELIJKHEID van een BEROEP op de WEENSE REGERING]

Ad 3um. Quod Eminentissimi Revendissimi Patres meam in Episcopatus dignitate juribusque tuendis sollicitudinem suis potentibus officiis se protegera paratos esse benigne declarant, pro ista propensa voluntate gratias quam possum maximas repondo, sed in turbulentis hisce temporibus in quibus Aula Viennensis indiger Statuum Brabantiae aliorumque assistentia et succursu in pecuniis, forsitan frustra Eminentissimis vestris incommodarem; et praeterea nullae decisiones extraneae hic admittuntur, sed omnia definiti debent per Consilium supremum Brabantiae, quod nomine Regis omnia decernit; imo si aliqua controversia nasceretur inter Ducem Brabantiae et Populum, per idem Consilium dijudicaretur.

[4. BETWISTING MET DE ABDIJEN VAN SINT-MICHELS
EN VAN VILLERS.]

Ad 4um. Adversus Regulares, contentiones non movi Laicos apud Magistratus: verum quidem est, quod habuerim litem contra Monasteria Sti Michaelis intra Antverpiam Ord. Praemonstratensis, et Staa Mariae Villariensis Ord. Cisterciensis. Sed haec lis tangebat mille ducatos auri de Camera, quos ista duo monasteria debebant annue solvere mensae episcopali Antverpiensi in dotem juxta Bullam erectionis Episcopatus. Primi antecessores mei contenti fuere solutione duorum millium florenorum brabantiorum, cum tunc temporis Ducatus auri de Camera non valeret plus quam duobus florenis, qui tamen ex post et nunc valet sex florenis: vollebam proinde habere solutionem istorum mille ducatorum juxta valorem currentem, quod et praetendit unus altere ex meis prædecessoribus, qui jam desuper insituerunt litem apud Consilium Brabantiae; sed morte interveniente finire non potuerunt. Ulterius ubicumque agitur de pecunia, bonisque temporalibus, imo de possessione in rebus ecclesiasticis, dictum Consilium semper vult fungi officio judicis.

[5. BIECHTHOREN DER EXEMpte KLOOSTERZUSTERS.]

Ad 5um. Si ego urgere vellem confessarios Monialium Regularibus subjectarum, ut se, antequam istarum confessiones audirent, sisterent examini Episcopali, quamadmodum exigunt Summi Pontifices Urbanus VIII et Gregorius XV, omnes Regulares contra me assurgerent et murmurarent, imo litem mihi intentarent apud supradictum Consilium Brabantiae ex capite consuetudinis et non receptionis istarum Bullarum in hac patria.

Alia pro nunc non occurrunt referanda; unde sacrificia et preces meas pro diuturna Eminentiarum Vestiarum conservatione offendo, Sacras Earumdem purpuras exoscular e: summa com veneracione subscribero.

Reverendissimarum Eminentiarum vestiarum,

Humillimus, devotissimus et devinctissimus servus,
F. Dominicus, Episcopus Antverpiensis.

Antverpiæ, 28 Augusti 1757.

BEGELEIDENDE BRIEF

Em.i ac Rev.mi D.ni, D.ni Patroni Col.mi.

Cum currat annus quartus et ultimus, quo infrascriptus teneretur sacra Apostolorum limina visitare pro quadriennio quadragesimotertio, ipse autem ob ingravescentem, debilemque sexaginta duorum annorum aetatem, bellorum tumulus, tempora calamitosa, aliasque rationes, difficile illud iter confidere nequeat; hinc ea qua pars est humilitate supplicat Rev.mis Em.iis Vestris, quatenus cum ipso in hac personali visitatione benigne dispensare, eidemque permitttere volunt, ut per interpositam personam, nimirum Portium Leonardi Romanum, aut alium ab ipso eligendum, sacra Apostolorum limina visitare, et Relationem status Dioecesis Antver-

piensis exhibere valeat.

Quam grāiam supplicans suis in sacrificiis et precibus pro diuturna
Emi.arum Vestrarum prosperitate fundendis grato animo recognoscere non
intermittet, qui Sacras Emi.arum Vestrarum Purpuras summa cum vene-
ratione exosculande subserbitur.

Rev. marum Emi.arum Vestrarum (148).
Antverpiae, 28 Augusti 1757.

V. - VERSLAGEN VAN 1765 EN 1769 DOOR BISSCHOP
VAN GAMEREN.

Bisschop Gentis stierf op 15 Juli 1758. Zijn drie, en laatste opvolgers, werden op Brabantse grond geboren en begonnen hun kerkelijke loopbaan aan de Leuvense Universiteit; 't waren dus mensen uit eigen haard.

Hendrik Van Gumeren, van Zaventem, decd zijn blijde intrede te Antwerpen op 8 October 1759. Hij stuurde geen verslag naar de H. Stoel in 1761, vroeg tweemaal laattijdige kwijtschelding voor de kerkelijke straffen welke hij zou kunnen opgelopen hebben en ondertekende eindelijk zijn verslag op 2 April 1765, het werd aangenomen niet alleen voor het 44ste, maar tevens voor het 45ste *quadriennium*, dat ditzelfde jaar eindigde. Van Gumeren geeft zich niet veel moeite om zich te verontschuldigen van niet zelf naar Rome te komen - hij vernoemt slechts in 't algemeen «verscheidene ernstige redenen» en wijst een landgenoot, te Rome verblijvend, als procurator aan - noch om het opmaken van zijn verslag dat in hoofdzaak bestaat uit een beschrijving van het bisdom, naar deze zijner voorgangers opgemaakt, maar slechts betreffende enkele steden statistische gegevens bevat, die dan ook niet zeer nauwkeurig zijn. Voor de twee kwartieren van Onze Lieve Vrouwparochie te Antwerpen geeft hij te zamen 24.000 communicanten aan, voor ieder der vier parochies der binnenstad «meer dan 1000» communicanten: de officiële telling in 1755 gedaan leverde een getal van 43.215 inwoners, die der buitenwijken van de Berchemse steenweg en de Markgravelei inbegrepen; voor Lier spreekt Van Gumeren van

---

(148) Het handteken ontbreekt.

«ongeveer 10.000 parochianen», voor Breda van «ten minste 3000 communicanten». En Van Gameren vermeldt het akkoord in 1721 gesloten tussen zijn voorganger de Francken en het kathedraalkapittel; alhoewel hij er zelf niet volledig over tevreden is, heeft hij er zich bij neergelegd; wat interessant is, is dat hij ons het aantal parochies aanduidt waarop dit akkoord toegepast werd: 27. Om tot dit getal te komen moeten wij niet alleen de vier binneparochies van Antwerpen tellen, die van Sint-Willebrords en Sint Laurentius, Austruweel, Beirendrech, Hoboken, Lillo, Merxem, Schoten, Stabroeck, Wilmarsdonck, Zantvliet, Nijlen, Rijkevorsel, Vlimmeren, Wortel, Zoersel, maar ook Westmalle, ingevolge het akkoord van 1721 zelf, en zes andere parochies begeven door aartspriester of aartsdiaken van het kathedraalkapittel als dusdanig, of door dekenen en aartsdiaken als provisoren van het bischoppelijk seminarije. Alhoewel de H. Stoel het Oostenrijks gedeelte van 't bisdom 's Hertogenbosch, t.z. het dekenaat Geel, vroeger onder gezag van Kardinaal d'Alsac gesteld, had toevertrouwd aan Van Gameren, doet deze geen melding van de streek in zijn verslag.

Het volgend vierjaarlijks verslag van dezelfde bisschop heeft voor ons meer belang. Ten eerste omdat wij de datum er van, tegen de Romeinse archiefklassering in, menen te kunnen rechtdelen: 8 November 1769 en niet 1763, het laatste cijfer is weinig duidelijk, maar de inhoud van het verslag spreekt van de *afgestorvene* paus Clemens XIII († 2 Februari 1768) aan wie de bisschop zijn vorig verslag heeft gendresseerd. Hij verwijst er naar om zijn tweede relaas zeer bondig te maken, nochtans blijkt dit interessanter te zijn dan genc.

Van Gameren verhaalt dat hij te Antwerpen door persoonlijke predicatie enkele mishrieken in de eredienst van Onze Lieve Vrouw en het slecht onderhouden van Zon- en feestdagen heeft bestreden.

Dit laatste punt vraagt enige uitleg. Er waren in heel het bisdom Antwerpen, zoals overal onder 't Oude Regiem, zeer talrijke verplichte feestdagen, het Mechels provinciaal concilie van 1570 noemt er 41 op; zij waren nog ten getal van 34 toen, op verzoek van keizerin Maria-Theresia, paus Benedictus XIV, op 3 April 1751, in gans de Oostenrijkse Nederland-

den voor 17 hunner - waarvan wij aanduiding in de volgende lijst cursief drukken - de verplichting zich van slafelijke arbeid te onthouden, maar niet deze van Mis te horen, afschafte.

1, 6 Januari	18, 28 October
2, 28 of 29 Februari	1, 30 November
19, 25 Maart	8, 21, 25, 26, 27 December
1, 3 Mei	2de, 3de Paasdag
24, 29 Juni	O. H. Hemelvaart
25, 26 Juli	2de, 3de Sinxendag
10, 15, 24 Augustus	H. Sacramentsdag
8, 21, 29 September	Bijzonderste patroon der parochie.

Bisschop Van Gumeren bevestigt in zijn verslag dat die verplichting van Mis te horen moeilijk kon onderhouden worden door de arbeiders die op vroeg en vast uur moesten beginnen te werken; hij suggereert ze weg te nemen. Dit gebeurde met het akkoord van Maria-Theresia door pauselijke bulle van 1771, welke alsook nog een 18de geboden feestdag (24 Juni) volledig afschafte, zodat er slechts in 't geheel zestien overbleven.

In dit tweede verslag zegt Van Gumeren dat hij het dekenaat Geel heeft bezocht en er zeer talrijke Vormsels heeft toegediend, ook aan talrijke mensen uit Holland gekomen; de apostolische vicaris van 't Hollands gedeelte van 't bisdom 's Hertogenbosch bezat immers de bisschoppelijke waardigheid niet. Van Gumeren onderlijnt dat hij voor zijn werkzaamheden in het dekenaat Geel zeer weinig financiële vergoeding ontvangt. Hij geeft dezelfde redenen om niet naar Rome te komen als in zijn eerste verslag en wijst dezelfde procurator aan als in 1765. Hij stuurde geen verslag in 1773 (eindjaar van het 47ste quadriennium) en stierf op 25 Januari 1775. Voor hem moeten wij, zoals voor d'Espinosa, bekennen dat, inzake bisschoppelijke verslagen aan de H. Stoel, hij geen bijzondere iever aan de dag gelegd heeft.

Wij geven hier de Latijnse tekst van het verslag van 1769.

[I. INLEIDING]

Beatissime Pater,

Nihil felicius quidquam aut gratius mihi humillimo Sanctitatis Tuæ

Clienti moderno Episcopo Antverpiensi potuisset obtingere, quam praesentem Ecclesiae mihi commissae statum ad pedes Sanctitas Tuæ offerre personaliter, amantissimi Patris et Supremi in terris Christi Vicarii vultum Venerari, ac infulas pontificales filiali affectu Eisdem gratulari, Ejusque oracula qua decet obedientia ac veneratione recipere. Cum autem ob varias et solidas rationes per Procuratorum Generalem Ordinis Praemonstratensis fusius deductas, Sanctitati Tuæ benigne placitum fuerit, debitae visitationis Sacrorum liminum pro elapsu quadriennio quadragesimo quinto per interpositam personam adimpleri, hinc licet mihi hunc Dioecesis Antverpiensis statum et rationem per dicti ordinis Procuratorum Generalem, quem in hunc finem qua nuntium et procuratorem meum specialem in authentica forma constitui, Sanctitati Tuæ offerre humilliter et exhibere.

Exhibueram Sanctissimo Domino Clementi XIII Gloriosissimae memoriae Praedecessori Beatitudinis Tuæ amplum statum hujus Dioecesis, Sedis Episcopalis, Ecclesiae et Capituli cathedralis, aliorumque Capitulorum Ecclesiarum et Monasteriorum, quae in ea reperiuntur. Cumque ab eo tempore nulla circa haec acciderit notabilis mutatio, supervacaneum esse duxi ea denuo repetere.

[II. BEMERKINGEN]

[1. TROUW AAN HET GELOOF.]

Quod speciat religionem et mores populi, quamquam magna pars permixta vivat haereticis sub ditionibus Hollandicis, firmissimae nijhlojmijns Fidei Romano - Catholicae adhaeret, et rarissimum est exemplum, quo quis ad castra haereticorum transit.

[2. EREDIENST VAN ONZE LIEVE VROUW.]

Fideles hujus Dioecesis cultui Divae Virginis maxime sunt addicti praesertim in ipsa Civitate Antverpiensi, in qua imagines Deiparae magno numero exponuntur, non tantum in templis et sacellis, verum etiam in foris aliquis locis publicis. Irrepererant quidem a multis annis circa hunc cultum abusus nonnulli, sed eos publicis ad populum habitis concessionibus emendare studui, et, Deo opitulante, res ex veto successit.

[3. ONDERHOUDEN VAN ZON- EN FEESTDAGEN.]

Utinam idem asserere possim de exactiori abstinentia ab operibus servilibus diebus Dominicis et Festis: saepe ex cathedra monui fideles ut plenius praeceptum Ecclesiae adimplerent, invocavi quoque auxilium Brachii saecularis contra transgressores, sed hactenus omnem optatum fructum facere non potui. Alium quoque deprehendo abusum circa obligationem audiendi Missam illis diebus festis, quibus nunc ex indulto Sanctae Sedis in his regionibus licita sunt opera servilia. Non raro contingit, praesertim inter operarios qui mane statutis horis laboribus suis vacare coguntur, ut Missam saltem integre non audiant; hinc frequens mihi in-

cidit dubium, an satius non foret, ad impedienda plurima peccata, ne tolleretur quoque stricta obligatio audiendi Missam praefatis diebus, interim judicio Sanctitatis Tuae plene me subjicio.

[4. DEKENAAT GEEL.]

Quantum ad eam partem Dioecesis Sijlvaedueensis, quae subest Augustissimae imperatrici Reginae Apostolicae, quamque ex commissione Sanctae Sedis tamquam vicarius administratore absque ullo vel minimo temporali retributionis adminiculo, nullos in ea speciales defectus reprehendi, quamquam eamdem iteratis etiam vicibus visitaverim, ibidemque innumerae multitudini ex vicinis Hollandiae partibus Sacramentum Confirmationis consularim.

[III. BESLUIT]

Hoc summario exhibito Ecclesiae et Dioecesis Antverpiensis statu superset, Beatissime Pater, ut Paternam Sanctitatis Tuae Benedictionem mili, ovibusque curae meae commissis supplex implore, communis cum iisdem voce et animo, plenisque filiali reverentia et affectu Deum Optimum Maximum intentius rogans, ut Sanctitatem Tuam Urbis et Orbis bono diutissime servet incolunem.

Datum Antwerpiae, 8a mensis novembris anno Domini 1769.

H. G., Episcopus Antverpiensis.

VI. - VERSLAGEN VAN 1786 EN 1797 door BISSCHOP NELIS

De Antwerpenaar Wellens volgde Van Gameren op in 1776, hij deed persoonlijk 't jaar daarna, eindjaar van het 48ste quadriennium, zijn bezock naar Rome en verkreeg uitstel om het relaas over de staat van zijn bisdom aan te bieden, hij ondertekende het slechts in September 1788 maar dit dokument is niet meer in 't Vaticaans Archief vindbaar. Misschien werd het ook aangenomen voor het toen begonnen 49ste quadriennium (1782-1785), want voor 1781 bewaart hetzelfde Archief een stuk van Wellens waardoor hij slechts een procurator aanwijst om in zijn naam de Romeinse basilieken te bezoeken. Hij stierf begin 1784.

Na hem werd de Mechelaar Cornelius Franciscus Nelis op 5 Juni 1785 in zijn geboortestad bisschop van Antwerpen gewijd. Hetzelfde jaar nog, einde van het 50ste quadriennium (1782-1785), zou hij een verslag te Rome moeten ingeleverd hebben, hij meende dit te doen na een vormingstournee be-

gin September ondernomen, maar op 14 September kwamen de Gouverneur Generaal, Albrecht van Saxe-Teschen, met zijn gemalin en beider gevolg, om reden van de troepenbewegingen in verband met 'n poging tot vrijmaking der Schelde, in 't Antwerps bischoppelijk paleis logeren. Nelig kwam onverwijld naar Antwerpen terug, zijn hoge gasten bleven een volle maand, het achterstal van werk deed Nelig een jaar uitstel aan de H. Stoel vragen om zijn verslag in te leveren, hij ondertekende het op 20 December 1786.

Dit alles verhaalt hij in de inleiding van het verslag, voor 't overige volgt hij, even gelrouw als de Gentis in 1753, de Romeinse instructie van 1725, maar hij is veel uitvoeriger en nog persoonlijker dan zijn voorganger. Hij noteert zorgvuldig de veranderingen die ontstaan zijn door de beroemde maatregelen van keizer Jozef II in kerkelijke aangelegenheden, het zal dan ook niet zonder nut wezen een lijst van die voorname beslissingen hier te geven, levens verwijzend naar de laatste en beste uitgave dier teksten, de *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, 3de reeks, deel XII, Brussel, 1910 (de data der keizerlijke edicten worden cursief gedrukt, de andere ordonnanties zijn van de Gouverneurs generaal).

	blz.
1781	
12 November Tolerantie tegenover de protestanten	89
28 November Verbod aan de kloosters af te hangen van oversten in den vreemde gevestigd	92
5 December Verbod huwelijksdispensaties te Rome aan te vragen	102
15 December Aanvulling van het decreet van 12 November 1781	105
1782	
8 Maart Toepassing op de benedictijnse kloosters van het edict van 28 November 1781	121
3 April Bevestiging der bischoppelijke overheid zelfs over de exemplre kloosters	133
18 April Bevel van inventarisatie der goederen der kloosters	140
1 Mei Aanvulling der decreten van 12 November en 15 December 1781	152

21 Mei	Bevel aan de pastoors de huwelijken van katholieken met protestanten zelfs zonder voorafgaande dispensatie in te zegenen	160
19 Augustus	Mitigatie van het edict van 5 Dec. 1781	194
19 Augustus	Mitigatie van het edict van 28 Nov. 1781	196
14 October	Toepassing van het edict van 28 November 1781 betreffende de Minderbroeders	212
16 November 1783	Interpretatie van het edict van 28 Nov. 1781	214
7 Januari	Regeling der huwelijksafroepingen	233
17 Maart	Afschaffing der contemplatieve kloosters	255
30 April	Mitigatie van het decreet van 21 Mei 1782	266
2 Juli	Afschaffing der eremijnen	283
23 Augustus	Extensie van het edict van 14 October 1782 tot de Capucijnen	297
24 November	Bepalingen nopens de kerkelijke bencifiëien en rechtbanken	311
1784		
22 Mei	Bepalingen nopens het begeven van pastoriën en beneficiën	349
26 Juni	Verbod in de kerken te begraven	388
28 September	Het huwelijk als burgerlijk contract beschouwd	390
24 December	Juridische stand der leden van de afgeschafte kloosters	398
1785		
22 Januari	Verkoop der goederen van de afgeschafte kloosters	402
1786		
23 Januari	Verplichting het drukken van sermonen aan de censuur te onderwerpen	467
8 April	Afschaffing der bestaande broederschappen	477
6 Mei	Afschaffing van sommige kerkelijke taxen	489
10 Mei	Beperking van het recht processies te houden	491
13 Mei	Bepalingen nopens het dispenseren over huwelijksafroepingen	492
13 Mei	Urgeren van het edict van 28 Sept. 1784	492

15 Mei	Beperking van het benoemingsrecht aan de prebenden der kathedrale kapittels	494
22 Mei	Bevel ener telling te doen der kerkelijke goederen	496
27 Mei	Bevel een lijst op te maken van al de kerkelijke beneficiën	503
29 Mei	Bevel ener nieuwe indeling der parochies op het platte land	504
29 Mei	Bepaling van de godsdienst der kinderen uit huwelijken tussen katholieken en protestanten	506
3 Juni	Urgeren en interpretatie van het edict van 10 Mei 1786	514
14 Juni	Over de incompatibiliteit tussen verschillende kerkelijke beneficiën	516
16 Juni	Instelling van een prijskamp voor alle pastoorsbenoemingen	519
1 Juli	Toepassing der edicten van 22 en 27 Mei 1786	524
24 Juli	Interpretatie der edicten van 22 en 27 Mei 1786	525
7 September	Interpretatie van 't edict van 27 Mei 1786	532
16 October	Bevel van opening van een Generaal Séminarie te Leuven	544
25 October	Wijziging in het onderwijs der faculteit van godgeleerdheid te Leuven	547

Dank aan de Vlaamse ondertitels onzer uitgaven van het verslag van 1753 door Gentis en van dit van 1786 door Nelis zal men gemakkelijk kunnen bemerken waar het tweede uitvoeriger is dan het eerste, 't zijn die gedeelten welke wij hier bijzonder willen ontleden.

In hoofdstuk I, gewijd aan de beschrijving van het bisdom, wijst, wat deze's dotatie betreft, Nelis een derde bron van inkomsten aan, welke bestond sedert de bulle van Pius IV van 1561: een kanoniale prebende van het Onze Lieve Vrouw kapittel werd aan het bisschoppelijk ambt verbonden. De berekening van hare inkomsten gaf menigmaal aanleiding tot bewistingen tussen kerkvoogd en kapittel. Bisschop d'Espinoza had in 1731 aangenomen een jaarlijkse forfaitaire som van

500 gulden te ontvangen, en ook zijne opvolgers hadden er mede genoegen genomen. In de tweede helft der XVIIIde eeuw echter was de vrede in onze streken teruggekomen en een relatieve weelde ontstaan, zodat de inkomsten der roerende goederen stegen terwijl de inwendige waarde der munt onzeker bleef. Volgens een officieel stuk der Weense Regering zouden in 1776 de inkomsten der Antwerpse bisschoppelijke tafel tot 30.000 gulden moeten helpen, cijfer dat toch enigzins overdreven schijnt. Wellens deed dus aan het kapittel opmerken dat 500 jaarlijkse guldens niet meer overeenstemden met de werkelijkheid en de som schijnt dan op een bepaald ogenblik tot 700 gulden gebracht te zijn, vermits Nelis zulk bedrag aangeeft, maar opmerkt dat het dan nog maar een derde van de ware inkomsten der kanoniale prebende verlegenwoordigt. Nelis spreekt ook van het passief der bisschoppelijke tafel. Zij werd belast, toen Wellens benoemd werd in 1776, met de verplichting jaarlijks 5000 gulden aan goede werken te besteden; Wellens schreef talrijke verzoekschriften - nl. op 20 Maart 1777 aan Maria-Theresia, op 3 December 1777 aan de Regering te Brussel, op 20 April 1780 aan Prins de Stahremberg, - om van de 5000 gulden er 2000 te mogen gebruiken voor het door hem, bijzonder ten gunste der armen, heringerichte werk van de catechismus voor volwassenen, maar hij schijnt die toelating tijdens zijn leven niet te hebben gekomen, in ieder geval werd heel die aangelegenheid bij zijn successie een lastig juridisch probleem voor zijn opvolger. Ook begon Wellens in 1779 aan het bisschoppelijk paleis herstellingswerken, welke hij niet betaalde, zodat Nelis ieder jaar die schuld moest aflossen.

Waar hij spreekt over de kathedraal, verhaalt Nelis hoe de Stedelijke Magistraat tweemaal 's jaars, met Kerstmis en Pasen, de pontificale Mis bijwoont en de H. Communie uit 's bisschops handen ontvangt; verder in zijn verslag zal Nelis zeggen dat een maandelijkse algemene Communie plaats heeft in de Venerabelkapel en dat hij dan, van voor 't altaar, een toespraak tot het volk houdt. Nelis onderlijnt ook de luister der goddelijke diensten zowel ir. de kathedraal als in al de Antwerpse kerken en kapellen.

Wat de Antwerpse kloosters betreft, noemt hij deze welke

op bevel van Jozef II gesloten zijn; hij verkondigt een bijzondere los van het steeds bestaand begijnhof, met 150 leden, plus een 16tal zusters uit de afgeschafte kloosters die zich daar gevestigd hebben, en de meisjes die er opgevoed worden. Nelis is de eerste Antwerpse bisschop die in zijn verslag melding maakt van inrichtingen welke reeds in de XVIIde eeuw bestonden maar slechts in de XIXde officieel als klooster zullen erkend worden: de Apostolinnen, de Marollen of Maricollen, de Fundatie Terninck: deze laatste is een weeshuis, de andere hebben opvoedingsgestichten voor meisjes van de middenstand en leggen aldus, zoals de bisschop zegt, stevige grondslagen voor de toekomstige christene huisgezinnen.

Wat de Seminaries aangaat, verhaalt Nelis hoe, ondanks de oprichting van het Seminarie General te Leuven door de Regering, hij te Antwerpen in zijn bisschoppelijk gesticht de seminaristen, die van het Hollands gedeelte van 't bisdom afkomstig zijn, heeft kunnen behouden omdat zij aan die Oostenrijkse wetsbepaling niet onderhorig waren. Verder klaagt hij de wantoestanden aan in het te Antwerpen voor de Ieren bestaande seminarie, hij zal aan de Ierse bisschoppen schrijven en hij vraagt aan de Romeinse Congregatie van het Concilie hetzelfde te doen. Bijna overal op den buiten heeft Nelis de slechte staat der kerkelijke gebouwen gevonden omdat de patroons hun verplichting ze te onderhouden niet nagaan. Voor de landdekenij Antwerpen geeft hij het getal van 36 parochies aan, voor die van Lier 24, van Herentals en Hoogstraten ieder 25, voor die van Breda 23 en van Bergen-op-Zoom 15, dus te zamen 148.

In het tweede hoofdstuk van zijn verslag, over de bisschoppelijke ambtsplichten, verhaalt Nelis hoe hij de Vormspelchtigheden houdt: eerst leest hij de H. Mis, doet een toespraak onmiddellijk na zijn communie en alvorens de H. Eucharistie aan zeer talrijke gelovigen uit te delen; na de Misgewaden uitgedaan te hebben, neemt hij wederom het woord vóór hij het Vormsel toedient. Hij zegt dat hij niet alleen in 't Oostenrijks, maar ook - met toestemming van de apostolische vicaris - in 't Hollands gedeelte van het bisdom

's Hertogenbosch is gegaan en dan mensen, tot uit Den Haag en zelfs Friesland gekomen, heeft gevormd.

Nelis betreurt, zoals Gentis, dat er geen concilies voor gans de kerkprovincie Mechelen of synoden voor het bisdom Antwerpen meer plaats hebben, omdat de Regering daar tegenover niet gunstig staat, maar hij onderlijnt hoe wederom de jaarlijkse vergadering der landdekens gehouden wordt: van af Wellens kwam ze terug in voege en werd de deken van Geel er ook op uitgenodigd.

Wat de predicatie betreft, zegt Nelis dat hij bijna bij ieder bezoek aan een parochie of kerkelijke inrichting, meestal van voor het hoogaltaar, het woord neemt; dit heeft hij ook in het hoofdkoor of de Venerabelkapel der kathedraal gedaan, maar hij bekent ootmoedig dat hij zijn longen niet sterk genoeg acht om van de predikstoel zijner kathedraal een groot sermon te houden: hij zal het toch aandurven op 9 Februari 1788 en hij zal dan, zeer fier, die kanselrede gaan herhalen te Lier, Turnhout en Hoogstraten.

Als belemmering in het uitvoeren zijner bisschoppelijke rechtsmacht klaagt Nelis het keizerlijk decreet van 28 September 1784 aan, welk de huwelijkszaken van de bevoegdheid der kerkelijke aan deze der wereldlijke rechtlbanken heeft overgebracht, hij voegt er echter bij dat de gelovigen zich nog steeds in vele gevallen tot de bisschoppen wenden.

Gentis had in 1753 de vraag der instructie van 1725 over de vrome initiatieven door de bisschop genomen niet beantwoord, waarschijnlijk omdat hij niets positiefs in te brengen had, Nelis vermeld hier wederom zijn talrijke kerkvisitaties, predicaties en catechisaties, hij koestert ook het plan de jaarlijkse retraite voor zijn priesters in te richten.

Aangaande de seculiere clerus zegt Nelis dat maar één pastoor - 't is deze van Austruweel - niet ter plaatse resideert. Hij prijst ten eerste de catechismuslessen voor de kinderen die in de Antwerpse kerken, kapellen en scholen plaats hebben en waaraan zelf de kanunniken medewerken; hij heeft er voor gezorgd dat zij ook te Lier zouden vermenigvuldigd worden en dat aldaar in de vroegere Jezuïetenkerk - zoals te Antwerpen - een openbare catechismus aan volwassenen zou

beginnes. Hij bekent dat de pastoorsconferenties, welke reeds Gentis beloofde in te richten, nog niet bestaan. Hij betreurt het bezoek der herbergen door de wereldlijke geestelijken.

Die klacht herhaalt hij, waar hij het heeft over de mannelijke kloosterlingen. Sedert Gentis waren deze voortgegaan met de biecht der exemplre zusters zonder goedkeuring van de bisschop te horen, ook NELIS bekent dat daar niet veel aan te veranderen is.

Evenmin gewijzigd is de aanduiding der twee kanunniken die de bisschop in het beheer van 't seminarie moelen blij staan: 't zijn nog altijd de deken en de aartsdiaken van 't kathedraalkapittel.

De broederschappen zijn door Jozef II afgeschaft geweest, NELIS tracht van hun werkzaamheden te redden wat mogelijk is. Te Lier wilt hij al de lagere scholen onder 't gezag van een kanunnik, zoals te Antwerpen, brengen. Godsvrucht en zeden bij 't volk blijven goed, alhoewel nieuwe en gevarenlijke gedachten en levensopvattingen hier of daar bijval vinden.

Eindelijk geeft NELIS een kort overzicht nopens het Oostenrijks gedeelte van 't bisdom 's Hertogenbosch: de stad Geel en drie abdijen, Tongerloo, Postel, Corsendonck, waarvan de laatste door Jozef II afgeschaft is.

Hij vraagt drie zaken aan de Congregatie van het concilie. De bisschoppen mogen in 's pausen naam een volle afslaat schenken tijdens hun eerste bezoek aan iedere parochie; NELIS zou die gunst, telkens hij kerkvisitatie doet, willen verlenen. De bisschoppen moeten bij hun wijding zich door eed verplichten geen kerkelijke goederen te onteigenen, zonder pauselijke toelating, NELIS wenst een zeker aantal woeste gronden aan het bisdom toebehorend te verkopen om er betere voor aan te schaffen, alsook eventueel goederen in pand te geven om de herstellingswerken aan 't bisschoppelijk paleis voort te zetten of er een grote bibliotheek - want NELIS had een rijke verzameling handschriften en boeken - bij te bouwen. Eindelijk vraagt hij wederom de vroeger reeds, te vergeefs door COOLS en de FRANCKEN gesmeekte, uitbreidng der macht inzake huwelijksdispensaties.

Dit merkwaardig verslag geeft een volledig beeld van de toestanden in het bisdom Antwerpen enkele jaren voor de Franse Revolutie, het is ook het laatste van zo concrete aard.

Nelis gelastte een landgenoot, Egidius De Smedt, procurator der Premonstratensers te Rome, zijn verslag aan te bieden en in zijn naam de basilieken te bezoeken. Einde 1789 en 1793 diende hij geen verslag in, de beroerde tijden van de Brabantse omwenteling of van 't tweede Oostenrijks Herstel bezorgden hem een politieke rol die 't meeste van zijn tijd in beslag nam. Wij weten toch dat hij in 1794 aan zulk re-laas werkte (149), maar in Juni vluchtte uit Antwerpen en in Italië op 't einde van dit jaar aankwam; hij verbleef in 1795 te Bologna, ziek en ontmoedigd, en gelastte toen wederrom Pater De Smedt in zijn naam de graven der Apostelen te gaan vereren, hij bezorgde een verslag slechts op 1 Maart 1797, wanneer hij zelf te Rome vertoefde. Hij verhaalt er, op zijn manier en met enkele jaren terugblik, de bijzonderste gebeurtenissen sedert zijn verslag van 1786: hij heeft getracht de afgeschafte kloosters te herstellen maar dit is slechts voor de Spaanse Carmelitessen tijdens de Brabantse Omwenteling te Antwerpen gebeurd, hij heeft een vestiging aan de Trapisten te Westmalle verschafft, op politiek gebied heeft hij Van Eupen slechts om beterswil gesteund maar daarna heeft hij alles gedaan om het Oostenrijks Huis op alle manieren te helpen; hij wenst dat wanneer de vrede zal weergekeerd zijn een zeer brede mitigatie der vastenwet in België - zoals in Spanje dank aan de *Bulla cruciata* - zou toegestaan worden, dat ten minste in zijn bisdom, een nieuw instituut van *Viri Apostolici* al de seculiere en reguliere priesters zou groeperen die zich met nieuwe methoden aan het herstel van geloof en zeden zouden wijden, dat hij niet onmiddelijk naar Antwerpen zou terugkeren maar een opdracht van algemeen kerkpolitieke aard hetzij te Rome, te Wenen of Den Haag zou krijgen, terwijl een bijzondere Kardinaal-Le-

---

(149) Brief van Nelis aan S. P. Ernst, kanunnik der Abdij Rolduc, pastoor te Aesden, op datum van 8 Mei 1794: «...J'enverrai bientôt une nouvelle relation de L'Eglise d'Anvers». (Archief van het seminarie van Rolduc.)

gaat in onze streken zou fungeren: hij voorzag in een zekere zin de zending van Kardinaal Caprara onder Napoleon. Hij voegt bij zijn verslag een ontwerp van statuten voor de voorziene *Viri Apostolici*, voorlopers van zekere religieuze congregaties of dioccsane missionarissen der XIXde eeuw.

Wanneer de Franse troepen Rome naderen in Februari 1798, volgt NELIS PIUS VI te Sienna en te Florence. Tijdens de grote zomerhitte trekt hij zich terug te Monte Camaldoli, waar hij sterft op 21 Augustus. Het bisdom Antwerpen werd, in toepassing van het Concordaat van 1801, afgeschaft.

Ziehier de volledige Latijnse tekst van NELIS' verslag van 1786.

Relatio sive descriptio status rerum quae ad Ecclesiam et
Diocesim Antverpiensem perirent
ad Sacram Congregationem Romanam Concilii.

[INLEIDING]

Eminentissimi ac Reverendissimi Patres ac Domini.

Ex quo tempore adeptus sum possessionem Antverpiensis Cathedrae, nominante Imperatore Caesare Aug. et SSmo Domino Nostro Pio Papa VI benigne confirmante (quod exœunte mense Aprili MDCCCLXXXV contigit) (150), nihil præ oculis, nihil præ manibus habui quam quae necessaria esse duxi, tum suscipiendo, optato cum fructu, consecrationis Episcopalis muneri, tum adeundae Provinciae ac Cathedrae meae. Perfeci id VIII Id. Jun. (151), quum pridie ab Archiepiscopo meo Antistite Mechlinensi, comitibus Episcopis Brugensi ac Tornacensi, Mechliniae consecratus fuisset. Et quamvis difficultinis, ut probe scitis, Eminentissimi Patres ac Domini, ac luctuosis temporibus, quorum molestiam aliquantulam etiam augebat ingruens Batavicum Bellum ac copioso milite refecta Antverpia et vicinia omnis, tota tamen mentis alacritate me acceinxii ad ea quae muneric mei erant, tam intra quam extra Urbem Antverpiam, strenue obeunda.

Placuit interim SS.mo Domino Nostro per Breve peculiari me constitutere Vicarium Apostolicum in Dioecesis Sylvaeducensis tractu, qui Imperatoris Caesaris Dominio subjacet. Et quum tractus iste jam ab annis quinque visitatus haud fuisset, neque Sacrae Confirmationis Sacramen-

---

(150) De begeving van het bisdom Antwerpen aan NELIS door Jozef II op 10 November 1784 werd door paus Pius VI bevestigd in het consistorie van 14 Februari 1785, maar de pauselijke bulle kwam slechts aan NELIS einde April 1785 toe.

(151) 6 Juni. - De plechtige inhaling gebeurde echter daags daarna.

tum illic administratū, Calendis Septembrīb. (152) illuc me contuli, praepter nostratos pueros ingentem confirmandorum manum reperturus, ex variis Hollandiae partibus, pro suo erga rem Catholicam zelo, unde quoque adventantium.

Ast, dum operi illi incumbo, supervenit mihi a Bruxellis nuncius qui Regios Principes, Ser. mos Belgicae Praefectos, Antverpiam cogitare; destinatumque habere apud me hospitari, festinus refert.

Coactus itaque domum repeteret (153), per totum incussum Septembrium et usque ad Idus Octobris (154), Illustribus illis Hospitibus usus sum, et, pro me erga ipsos venerationis studio, sincere gavisus.

Inde ad comitia Ordinum Brabantiae (in quibus Antverpiensis Episcopus secundum locum tenet, Mechliniensis Archiepiscopus primum) Bruxellas profectus, tam variis multipliceibusque negotiis me involutum sensi, ut voluntatis quidem, at virium mearum haud fuerit, tempore praestituto villicationis meae rationem reddere.

Incidebat enimvero finis quinquagesimi quadriennii, quo, Lege Sixtina (155), jubentur Episcopi hujusmodi rationes inire, in finem mensis Decembri; ita ut nec spatium suppeleret rei aggredienda (jam enim Calendae Decembres appropinquebant), usque idonea rerum notitia eidem perficiendae; praesertim quum a sex (antum modo mensibus Antverpiensis Ecclesiae praefectus essem, atque in Dioecesi peragranda (uti incepseram) et rerum hominumque statu pernoscendo tot tantisque rebus, et belli etiam, quod ascendebarunt, molestiis, fuisse inturbatus.

Fidenter itaque ac demisse a Sacra Congregatione unius anni prorogationem petii et obtinui, qui annus etiam jam quoque varias inter curas prope elapsus est. En vobis, Eminentissimi Patres, relationem seu descriptionem meam mitto, summa quidem fide exaratam, atque eo prope ordine digestam, quem presribit formula a S. Congregatione Concilii, Benedicti Papae XIII jussu (156), edita, in qua tamen descriptione admissions culpas deprecari malo, apud humanitatem ac benevolentiam vestram, quam excusare.

---

(152) 1 September. - In feite vertrok Nelis op 3 September, op 8 September was hij te Poppel, daags daarna te Turnhout en op 10 September te Arendonk, in 't bisdom 's Hertogenbosch, waar hij dan verder naar Postel en Bergeik ging. Cfr C. DE CLERCQ, *Twee dagboeken vdn Cornelius Franciscus Nelis*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, dl XXVII, 1937, bl. 76-77.

(153) Nelis kwam terug op 16 September. Ibid., p. 78.

(154) 15 October. - De gouverneur zelf was reeds op 14 Oct. vertrokken.

(155) De constitutie van Sixtus V, van 20 December 1585.

(156) De formule of instructie opgesteld volgens het besluit van paus Benedictus XIII in het Romeins concilie van 1725.

[I. BESCHRIJVING VAN HET BISDOM.]

Caput Primum. . De Ecclesiae seu Dioecesis Antverpiensis statu
habituque externo.

I [DOTATIE.] (157)

Cameracensis Dioecesis, quae ad fines usque Batavorum per dexteram Scaldis ripam ad XI et ultra milliaria Belgica extendebatur, breviori termino constricta fuit anno MDLIX, et Mechliniensis ac Antverpiensis Dioeceses ab illa sejunctae. Tota Brabantia Borealis pars, quae Mechliniam versus Netha fluvio terminatur, Antverpiensi Episcopo subjecta fuit. Sedes illius et Provinciae caput Antverpia, urbs avito splendore pactisque ab industria et mercatura opibus, nec non liberalium Artium, ac picturæ imprimis studio celebris. Monasterium S. Bernardi ad Scaldim, Ord. Cisterciensis, Episcopo in dotem cessit, isque illius dictus Abbas, assignatae quoque eidem fuere pensiones duae, singulae ducatorum auroreorum quingentorum, pendenda altera ab Abbatia Villariensi, altera ab illa S. Michaelis, quae Antverpiae. Mensae etiam Episcopali unita fuit unius ex antiquis Praebendis seu Canoniticibus Ecclesiae A.M.V. in Cathedram erectae. Sed haec omnia varium exitum sortita sunt.

Atque in primis Abbatia S. Bernardi ad Scaldim a sesqui saeculo iterum sejuneta fuit a Cathedra Antverpiensi; et certa bonorum portio, quae tunc tertiam, hodie vix quintam aut sextam bonorum istius Abbatiae partem constitueret, Episcopo atributa. Mille ducati aurei, qui pendendi erant ab Abbatia Villariensi atque ea S. Bernardi ad Scaldim (158), quique scutis Romanis bis mille, seu sex millibus florenis Brabantii equivalent, ad florenorum duo millia redacti sunt; jubeturque Episcopus his contentus esse, Coenobitis adversus primitivum titulum praescriptionem longi temporis obtentibus. Fructus etiam Canonicatus seu Praebendae Episcopali mensae unitate septingentis florenis annuis redimi solent; quod et ipsum tertiam fructuum partem hodie haud multum superat. Adeo ut in Urbe Princeps Belgij (si civium opulantiam spectas, et ubi rerum ad victimum necessaria pretia, ut operiarorum mercedes, constituta aliis in oppidis pretia facile excedunt, adeoque carius vivitur) census episcopales ferendo oneri fere impares sunt, certe vicinam ubique splendorem haud exæquent, quum tamen Summorum Pontificum, et Philippi etiam II Regis, Cathedram suam erigentium, haec mens fuerit (uti ex Diplomate, Actisque illorum temporum videre est), ut longa manu Antverpiensi Episcopo quae ad vitae ipsius rationes necessaria essent, et quibus etiam subvenire pauperibus possit, providerentur.

Illæ, quae non querimoniae caussa, sed ex historiae fide hic allegantur, locum non haberent, si adhuc Episcopali Cathedrae fructus sui integræ manerent, quales eas alter ab ultimo Decessor meus, anno

(157) Het cijfer I ontbreekt in het oorspronkelijk stuk.

(158) In zijn haast heeft Nelis die abdij vermeldwanneer het gaat over deze van Sint-Michiels te Antwerpen.

MDCCLXXXIV ineunte vita functus, Henricus Gabriel Van Gameren ad vitae suae finem usque percepit (159). Verum, ut Eminentissimis Patribus ac supremo Pontifici, ex Relatione praedecessoris mei Jacobi Thomae Josephi Wellens satis notum est, temporibus ejus imposita fuit praediolis Episcopatus Antverpiensis pensio annua quinque milium florrenorum; cum etiam Episcopales Aedes, vetustate quassatae et tanti non collabentes, in meliorem formam redactae sunt atque exaedificate, cuius exaedificationis onus totum ad me transit, ita ut ex hoc capite mihi iterum annis singulis pendenda sint quinque florrenorum millia. Quod quidem onus sensim decorescit; sed successoribus meis magis quam mihi, cui spectando naturae cursum, vitae meae finis haud satis proflare dabitur (160).

II [GRENZEN.]

Jam supra dictum fuit, Episcopatu Antverpiensi conterminos esse Batavos, quod de Bataviac (hodie Hollandiae) proprie dictae Insula intelligere est. Namque haud parvus terrae limes, antiquae Brabantiae pars, qui ad Ordinum Hollandiac ditionem transiit, non conterminus tantum est, sed Episcopatu Antverpiensi subditus; est que is totus tractus Breandanus, Bergizomensis, Steenbergensis, et Zelandiae pars, Wilhelopolim usque, locumque quem Moer-Dijck vocant. Haec a Septentrione; ab Oriente Leodienses; a Meridie, Mechlinienses; ab Occidente, qua Scaldis praeterfuit, Gandavenses confines habeo.

III [BISSCHOPPELIKE PREROGATIEVEN.]

Privilegia peculiaria nulla, quae sciam, habet Episcopus Antverpiensis quod ecclesiastica sua; in iuria secularia tamen hac praerogativa gaudet, quod Ordinum Brabantiae perpetuus sit Assessor, et ad Comitia generalia semper evocatur, in iisque primum ab Archiepiscopo Mechliniensi locum ac suffragium obtineat, id est totius consessus secundum.

IV [STEDEN.]

Octo invenire est in Dioecesi loca, quae Urbium sive Oppido^m titulo ac juribus gaudent: caput scilicet Antverpiæ, Lyra, Herendalium, Turnhoutum, Hoogstraeten, atque haec sub ditione Austriaca; sub Hollandica vero, Bergopzommium, Steenberga, Breda.

V [KATHEDRAAL.]

Templum Cathedrale, A.B.V. sacrum amplissimum est, et magnifice extructum; turrim habens altissimam, eaque artificio conditam, ut

(159) In zijn haast heeft Nelis de sterfdatum van Wellens aangegeven en niet die van Van Gameren, zoals het behoorde, men moet MDCCLXXV lezen in plaats van MDCCLXXXIV.

(160) Nelis bedoeld hier zijn zwakke gezondheid, om te beweren dat hij niet lang meer zal leven.

aliam forte haud reperire sit in toto Orbe catholico quae huic nostrae conferri possit. Praeterea Altaria omnia marmorea, aut Rubbenii, aliorumque artificum picturis splendentia. Neque impar est sacra supellex reliqua (quamquam, ut postmodum dicitur, hodie non nihil imminuta). Adeo ut caeteras inter Belgii Basilicas facile caput exstat Antverpiensis.

Praebendae Canonicales, quas majores vocant, sunt XXIV, quarum una, ut jam dictum est, mensae Episcopali annexa; decanali, duae, et una inter Plebanos seu Pastores, qui in Ecclesia A.M.V. gemini sunt, dividitur.

Inter Canonicos quinque viri sunt qui dignitates, quas vocant, obtinent: Decanus, Archidiaconus, Cantor, Archipresbyter, et Poenitentiarius. Primum confert Imperator Caesar Belgii Princeps; secundam, quartam, quintamque Episcopus; tertiam Capitulum, hancque via scrutinii.

Inter Praebendas canonicales majores, novem attributae sunt graduatis in theologia aut jure, ex Concilii Tridentini lege, una etiam Canonicus quem Theologum vocant; cuius munus est bis per hebdomadom, in scholis Seminarii Episcopalis, Litteras Sacras explanare. Caeterae Praebendas omnes in tres classes dividuntur, in Sacerdotales, Diaconales et Subdiaconales; ex quo rerum ordine varia Canoniconum munia, quibus in Choro vel Ecclesia funguntur, regulam suam desumunt. Decani munus ac dignitatem, quod jam asserui, confert Belgii Princeps; praebendas gradutas, quas vocant, Episcopus cum reliquis, qui supersunt, ex graduatorum collegio. Electio canonica est, fitque via scrutinii. Convocat Episcopus, et ubi pari numero sunt suffragia, ea quae ab Episcopi parte sunt, prevalent. Plebani seu Pastores, designari soliti erant ad legem concursum, indicti ab Episcopo et Capitulo, sed norma haec, ut et alia multa, vicinam procul dubio mutationem aliquam subibunt, alia ratione concursum per Legem Principis (161) jam iniri coepit.

Ad reliquas Praebendas singulis vicenniis unum ex alumnis suis nominare solebat Universitas Lovaniensis, alium Facultas Artium decenniis singulis; idque vi privilegiorum quae, a Sancta Sede concessa, sanctiones Principum et trium saeculorum usus toleraverant. Haec vero nominatione locum non habente, conferebat olim Summus Pontifex mensibus sibi reservatis; aliis mensibus Capitulum id est, Canonici singuli per turnum, ut vocant. Sed nominationes has et earum Reservationes Pontificias, ejus mutationes quoque ac assignationes, et quidquid id genus est, sustulerunt Edicta Regia (162), uti indubie Eminentissimis Patribus notum est.

Caeterum hi Canonicatus, quamquam vicinis Gandavensibus Tornacensibusque non parum inferiores, praebere solent quod satis sit Sacerdoti, moderato victu parvaque familia utenti, qualibus hic aluntur fere omnes, etiam ex claribris ditioribusque, qui omnes ad christianae modestiae leges, normamque viro ecclesiastico dignam, hac in parte vitam erigunt.

---

(161) Edict van keizer Jozef II, van 16 Juni 1786.

(162) Edicten van keizer Jozef II, van 15 Mei en 16 Juni 1786.

Accedit tamen nonnumquam, cum certe accidere potest ut angustia fructuum medioeritas, in inopiae aut egestatis nomen natumque incidit, si quando scilicet vicinae Scaldis rumpuntur aggeres, et per subitas inundationes, quibus ima ac paludosa nostra loca subjacent, spes incolarum ac messium fructus abripiuntur. Sunt et minores octo Canonicatus seu Praebendae, quae cedunt Sacerdotibus musicis seu cantus Gregoriani peritis, qui vicarias partes in choro obeunt. Neque tamen hi habent unde lauti vivant. Plures etiam reperiuntur Capellani, tam tenui dote, ut soli triginta duo seniores quotidianis chori distributionibus gaudеant. His addere licet numerum Musicorum qui necessarius sit, ut officium divinum decenter celebrari possit, uti profecto sit, et maxime festivis ac solemnioribus diebus, quibus Senatus Antverpiensis, id est, omnes urbici Magistratus solent Sacro Solemni assistere, et rari exemplo, bis in anno, Paschate et Natalitiae Domini, omnes e manu Episcopi celebrantis Divinam Eucharistiam sumere, quod ad veri populi incendendam pietatem morum quantum conferat.

VI [COLLEGIALE KERKEN.]

Praeter Capitulum Cathedrale, est et aliud Antverpiæ in Templo D. Jacobo Sac. erectum anno MDCLVI et anno MDCCV iuribus Capituli tituloque ornatum. Praebendæ XXII, omnes Patronatus Laici, et tenui dote. Praeterea Capellani VIII, qui in Choro et numerum augent et cantum. Hoc D. Jacobi Templum structura vere insignis est, et sacra supcollectili abundans.

Sunt et alia per Dioecesim Canonicorum Collegia, de quibus suis locis. Nulla in iis Theologalis Praebenda; de qua ob res angustas Canonicorum, et exiguum numerum Clericorum, cogitare supervacuum esset.

VII [ANTWERPSE PAROCHIES.]

Urbs civitasque Antverpiensis in VII Paroecias dispescitur. Geminæ, ut jam dixi, ad ipsum Templum Cathedrale pertinent, quarum una in meridiem extenditur, altera septentrionem versus, aequali fere incolarum numero. Tertia est S. Jacobi Ecclesia, cuius etiam jam mentionem feci. Quarta, S. Walburgis; S. Georgii, quinta; sexta, S. Andreæ; et septima, SS. Philippi et Jacobi, in Arce. Templo omnia nitida et instruta. Unumquodque, praeter illud quod in Arce est, certum habet Sacerdotum sive Capellanorum numerum, qui statim temporibus Missas, partemque ecclesiastici officii celebrant.

Insuper pia ac religiosa Antverpia plures Capellas habet, seu oratoria publica, ab his quae jam dixi templis distincta. Civium ardor ac sedulitas efficeret, ut omnibus satis accurate, nonnunquam etiam splendide, provisum sit. Reperiebantur illic, ut et in Ecclesiis Parochialibus, varia fiducium utriusque sexus Collegia (Confraternitates vocant) Episcopali autoritate fulta aut erecta. Sustulit illa hic, a sex fere mensibus, ut et in reliquo Belgio, Edictum Regium. Sed hoc ad Antverpiæ meue laudem gratus usque praedicabo, quod divinorum officiorum splendor,

atque incentiva illa pietatis, quae ab his Collegiis non raro oriuntur, in hac urbe vix aut ne vix inde immunita sint; quod tamen de reliquo Belgio, immo de non nullis vicis locis Antverpiensis Dioecesis, praedicare non ausim. Cacterum omnem conatum adhibui, omnemque meam operam collocavi, suadendo, hortando, obsecrando, ut ne pia aliqua opera, et praecipue publici Cultus ac Divinae Liturgiae Majestas, nova hac lege promulgata, detrimentum aliquod caperent, sumptusque necessarii ad publica Sacrorum decora sustinenda, vel ex communi Templorum aerario, vel ex pia privatorum hominum munificentia suppeditarentur: qua in re facile erat vincere animos non repugnantes.

VIII [ANTWERPSE KLOOSTERS.]

Venientum jam ad Virorum in Urbe Monasteria.

[Mannenkloosters.]

I. Et primo, recensenda est Abbatia S. Michaelis, Ord. Praemonstratensis. Praecet illi infulatus Abbas, Ordinum Brabantiae hoc nomine Assessor. Diem ille extremum clausit a paucis mensibus (163), et, si fides publicis rumoribus, incertum plane num ille, aliquie per Belgium jam pridem demortui Abbates et Abbatissae, successores ex eadem familia habituri sint; vel potius, ex designatione Regia, Oeconomos. Certe res ista Religiosorum familias valde sollicitas habet, immo Patriam universam.

II. Monasterium S. Salvatoris, Ord. Cisterciensis, a fundatoris nomine vulgariter appellatum Petri Pots (164), ab annos circiter XLVI Praepositus illi monasterio, satis alioquin (sive Disciplinae ac Doctrinae studium spectes, sive opes) maneo, Abbatis titulo insignibus ornatus est (165).

III. Monasterium FF. Praedicatorum.

IV. FF. Minorum de observantia.

V. FF. Carmelitarum calcatorum.

VI. Eremitarum S. Augustini, qui humanioribus litteras juventutem instruunt.

VII. FF. Begardorum, seu tertii Ord. S. Francisci.

VIII. FF. Minorum Capucinorum.

IX. FF. Minimorum, Ord. S. Francisci de Paula, qui quidem, cum Antverpiæ cum alibi, tam parvo numero esse coeperunt, ut corum coe-

(163) Guillelmus Franciscus Rosa, gestorven op 26 September 1786. De nieuwe abt, Augustinus Pooters, zal slechts aangesteld worden tijdens de Brabantse Omwenteling, op 14 Maart 1790.

(164) Naam van de stichter.

(165) De Generaal-Abt der Cisterciënsers kende aan de Antwerpse overste van Peeters Pols de titel van abt toe, het recht van de mijter te dragen werd slechts toegestaan, door bulle van paus Clemens XII, op 12 November 1739. - Bisshop Nelis had inderdaad redenen om te klagen over de tucht der kloosterlingen: cfr *Twee dagboeken...*, p. 104.

nobia haud multum ab interitu abesse videantur.

X. FF. Carmelitarum exalceatorum (166).

XI. Alexianorum seu Cellitarum, qui infirmos, per domos inserviunt; corpora defunctorum ad sepulturam afferunt; tum in aedibus suis alunt amentes, gancomes, aut eos qui ex judicium sententia severiori disciplina confringendi sunt.

Omnia haec, sive Collegia sive Monasteria, a jurisdictione episcopi olim exempta, nunc per Legem Caesaream eidem, certo sensu, restituta videri possunt (167). Verum Episcopi suas hac in re partes Ministris Provincialibus seu Visitatoribus Regularibus hucusque integras relinquent.

Erat et Monasterium Carthusianorum, quod suppressum fuit cum cæteris per Belgium hujus instituti Monasteriis (168). Dispersi per varia loca Ascetae, votis suis partim exsoluti videri possunt, quale illud est abstinendi a carnibus, at sub Episcoporum autoritate ac tutela certis legibus adstricti remanent.

Humaniorum litterarum Scholæ, quæ a PP. Societatis Jesu olim (169), magno cum fructu, instaurabantur, nunc Scholarum Regiarum nomine reguntur a presbyteris plerumque sacerdotalibus, qui demandatam sibi provinciam pie, strenue, et publico cum applausu tuentur.

Monasteria Virginum.

[*Exempte Vrouwenkloosters.*]

Reperiebantur etiamnum a paucis annis in urbe Antverpiæ octo SS. Virginum Asceteria, ab Episcopi jurisdictione exempta, videlicet:

I. Vallis S. Augustini alias Facons. II. Praesentationis A.M.V., vulgo Oostmallen. Duo haec suberant Canonice regularibus S. Augustini.

III. Norbertinarum, quæ sub jurisdictione Abbatis S. Michaelis.

IV. Sororum S. Dominici Regulam sequentium, quæ sub FF. Praetoribus.

V. Annunciarum, VI. Clarissarum, VII. Tertiistarum S. Francisci. Postrema tria haec obtemperabant FF. Minoribus de Observantia.

VIII. Carmelitarum exalceatarum seu Teresianarum quæ Hispanicæ vocabantur. Aliae enim Antverpiæ erant, et etiamnum sunt, ejusdem Instituti Moniales, natione Anglæ, ab Hispanicis hoc solum diversæ,

(166) Zichier het aantal kloosterlingen der bedelorden, in 1773, te Antwerpen: III—72, IV—66, V—39; VI—29; VII—25; VIII—60; IX—22; X—72.

(167) Edict van keizer Jozef II, van 3 April 1782.

(168) Edict van keizer Jozef II, van 17 Maart 1783, in April bij de Kartuizers toegepast.

(169) De Jezuieten werden afgeschaft door bulle van paus Clemens XIV, van 21 Juli 1773.

quod a Sacerdotibus saecularibus regantur, sub Episcopi disciplina. Antverpienses Hispanicae non item.

Omnibus his Monasteriis, si secundum excipias, finem seu interitum attulit Lex Caesarea (170). et Moniales, per rura et oppida dispersae, vel per turmas vel privatim, vel in aliis Asceteriis habitant, piam sub Episcopi cura vitam degentes. Vetus ipsi, ne, inscio Episcopo, sedes mutant. Pars aliqua, sed paucae, sui ordinis Monasterium apud exteror ingressae sunt; non prohibente Magistratu; sed hoc solo incommodo, quod pensionibus, quibus gaudebant, quaeque ad centum scuta Romana singulae ascenderbant, carere coactae sint.

[*Niet-excepte Vrouwenkloosters.*]

Praeter haec Virginum Asceteria, alia undecim invenire erant, Episcopo subjecta, nempe:

I. Nosocomium S. Elisabethae, in quo infirmis aegrotisque, tam viris quam foeminis, diu noctuque in populosa Civitate, magna caritate, multae Virgines continuo famulantur. II. Leprosariae, quae destinatae erant ministerio eorum qui lepra laborabant. Sed hoc mali genus jam pridem ablatum vel oblitteratum. III. Sorores nigrae, quae aegrotis, in domibus privatis, inserviunt. IV. Ursulinae sic dictae, quae multarum pueriarum, divitum seque ac pauperum, institutioni praesunt. V. Vallis S. Margaritae, vulgo dictae Victorianae. VI. Sorores albae. Omnia haec Asceteria Regula S. Augustini adstricta erant; sed secundum, quintum sextumque, superesse desinunt Lege a Caesare lata (171), et religiosae virgines hac illuc dispersae.

VII. Vallis Sae Annae, alias Luythaghen; adstricta Regulae tertiae S. Francisci. VIII. Sorores griseae, sub eadem S. Francisci Regula; quae, ad instar Nigrarum (de quibus supra), extra monasterium aegrotis inserviunt. IX. Capucinae, Ordinis S. Francisci. X. Carmelitae excalectae, seu ex familia S. Teresiæ, nationis Anglicæ. XI. Canonicae regulares, Ordinis S. Augustini, vulgo Nazareth. Ex quinque hic ultimo enarratis Monasteriis, supersunt solummodo tria: Sorores griseae, Teresianae Moniales nationis Anglicæ, et Capucinae, alia duo, illam, de qua jam sacius dixi, Principis Legem subiere (172).

Sunt et alia quatuor Deo dicatarum Virginum Collegia, si tamen Colle-gii nomine venire potest quod vocamus Beggingarium. Celebre hoc est in

(170) Edict van keizer Jozef II, van 17 Maart 1783; toegepast in April 1788 op III, IV, VII, VIII; in Mei 1784 op I, V, VI. Klooster II ontsnapte aan de maatregel onder voorwendsel dat de zusters vroeger onderwijs gegeven hadden.

(171) Zelfde edict, toegepast in April 1788 op II, in Mei 1784 op V en VI.

(172) Zelfde edict, toegepast in Mei 1784 op VII en XI. De Engelse Carmelitessen, alhoewel contemplatiiven, ontsnapten aan de afschaffing als vreemdelingen; de Capucinessen hadden, op aanraden van bisschop Wellens, in 1782 begonnen onderwijs te geven.

omnibus pene Belgii urbibus oppidisque, et sola Dioecesis Antverpiensis quinque, immo sex, obtinet: Antverpiæ primum, alia Lyrae. Herendalis, Turnhouti, Hoogstraetae, et vel apud ipsos Hollandos, Bredæ. Antverpiæ CL fere Begguinae numerantur, numero earum non ita pridem adacto a religiosis virginibus sedecim, quæ Principis Edicto sedes suas deserere coactæ fuerunt. Begguinae utuntur veste nigra et velo similis coloris, quod tamen mutatur in lineum album, longisculum et in terram deciduum, quum in Templo versantur. Habitant in privatis aedibus, sibi invicem contiguis, solae, vel cum paucis sociis. Begguinagia insulam constituant, quam porta, interdiu aperta, nocte clausa, a reliqua civitate separat. Templum habent et statuta sibi propria. Pastorem etiam et Rectrices seu Magistras, quæ una cum Pastore, statutorum observantiae invigilant, quasque sibi ipsæ eligant, confirmante Episcopo. Opes suas servant, patrimoniumque, quod habebant, aut quod hereditate sive ex testamento cipiunt. Pauperiores (quamquam omnes parvi saltem patrimonii fidem facere teneantur) labore manuum suarum, honesto opificio, uberiorem aliquando victum querunt. Quod quiescerunt pro libitu earum ad heredes transit. Instituto suo nuncium remittunt quum volunt, quod tamen rarissime contingit, quanquam sine ullo crimine aut ejusdem quam offensione hoc ipsius facere licitum, votis seu promissis, quibus se alligant, ad tempus, quæ futurum erit ut in Begguinagio degant, solummodo duraturis. Puellas interim adolescentulasque christianaæ pietatis ac modestiae legibus imbuunt, magno rei christianaæ ac publicæ bono, magna etiam cum populi gratia, adeo ut vix ullum sit vitæ genus, quod majori cum fructu, hisce præsertim temporibus, quascumque demum in terras propagari possit, aut a quo majora commoda sperare sit, saltem si ad normam genitumque nostratum illarum Virginum Begguinae aliarum regionum accommodare se velint. Caste enim et pie nostra haec vivunt in hoc seculo, et modestia earum nota est omnibus hominibus, quod D. Paulus requirit. Et ut verbo absolvam omnia, in instituto hoc videre est genuinam formam sive imaginem Veteris Ecclesiae, quæ non tam miraculorum aut prodigiorum ostentu, quam virtutum et sedatae ac tranquillæ vitae specie exemplaque gentes ad hujus vitæ magistrum effectoremque Christum transduxit. Date veniam. Eminentissimi Patres, si prolixius haec enarrando, animo meo aliquantum indulgeo, dum specie ac contemplatione integerrimæ vitae, ac optimi hujus Instituti, me a moribus aliisque, et nescio qua sinistra indole nostri saeculi tantisper avoco, et ad tanti boni sectanda vestigia me aliosque lubenter extimulo.

Begguinas Antverpiæ excipiunt Collegia seu Congregationes aliae tres, quarum duæ vocantur, vulgari nomine, Apostolinae (173); tertia Marolarum, seu potius Maricolarum. Hæ Coenobii specie vivunt, solis tamen simplicibus votis adscriptæ, omnes nigro et modesto habitu, victu parco, quem labore manuum, foemineo sexui convenienti, et qui decet inferioris sortis personas (qualis pleraque haec nostræ sunt), sibi conquerire coguntur. Recens enim hoc, et vix a sacculo enatum institutum, haud mag-

---

(173) Cir *Twee dagboeken...*, bl. 101; 104-105; 107.

nis opibus fulcitur. Interim adventantes omnes ad se puellas recipiunt, instruunt, effingunt; non paucas etiam modicessumtu domini suae alunt, quae postea domesticarum illarum virtutum exempla in familias suas transferunt, et christianaes matres effectae, virtutum, quas edocet erant, exempla, aliis veluti per manus tradunt. Atque his artibus religionis ac pietatis sensus, et velut haereditaria dos, Antverpiæ in populo perseverat.

Antequam manum hic tollam de tabula, quac e: grafissima est, et christianaæ rei per universum orbem procuratoribus imprimis digna, meminisse etiam verho oportet praeclarissimi Instituti, quod demortui a XL nedum annis Canonici Antverpiensis (174) pietati ac munificentia debemus. Domus est perampla, Rectrices habens minimum XXX, eodem fere quo Marollæ seu Maricola habitus nigro, in qua domo LXXX circiter puellæ, pleraque patre aut matre orbatae, a septenno, ut quod insimus est, ad vigesimum usque annum, gratuito educantur; nullo cum exteris commercio; et tam sancte ac religiose, tanta etiam mentis alacritate ac jucunditate, ut si quis candoris nativam speciem virtutisque formam effingere sibi velit, non eam alibi, de hoc nostro Institutio edocetus semel, conquirat. Hac in antecessum ad ea quae paragrapho sequenti dicenda sunt.

IX [SEMINARIE.]

[Bisschoppelijk seminarie.]

Urbs Antverpia Seminarium habet Episcopale, in quo LXXX nonnunquam reperire erat juniores Clericos, sacris studiis incumbentes, quorum plerique suis impensis, aliqui ex fundis Seminario donatis alebantur. Mense Octobri proxime elapsò Seminarium generale in Academia Lovaniensi erigitur, omnesque Belgarum Principis imperio subditi, qui ad Ordines et Ministeria sacra adspirarent, eo migrare jussi (175). Acerbum id Belgii Episcopis accidit, qui negre abs se avelli patiebantur, et alienae curiae subdi, quos in spem Ecclesiae et Divini Verbi futuros ministros sincera pietate ac doctrina sub oculis fovebant excolebantque. Ego quidem duos de viginti, alii plures, minorem alii alumnorum numerum mittere coacti sumus. At cum ex Batavis quoque in Seminario meo non pauci excolerentur, essentque etiam ex nostris qui jam cursum theologicum absolverant, iis omnibus remanere datum est. Batavi quidem omnibus universim theologicis disciplinis imbui pergit; alii, quae ad Sacramentorum administrationem, Divini Verbi praedicationem, caeteraque viri ecclesiastici munia rite obeunda pertinent, solummodo edocentur, praelectionibus publicis ad certa capita Ritualis seu Pastoralis Romani exactis atque ordinatis. Sed præcipua cura est, critique in posterum, edocere ipsos scientiam sanctorum, et, si fieri possit indere iis sacerdotalem cere ipsos scientiam sanctorum, et, si fieri possit indere iis sacerdotalem illum animum, sacerdotalia sensa, eumque, a quo bona omnia procedunt,

(174) De Fundatie Terninck, in 1699 gesticht, op de huidige plaats overgebracht in 1714, datum welke Nelis hier bedoeld.

(175) Officieel bevel van 16 October 1780.

spiritum precum. Sedet mihi in hunc finem, aut saltem in votis est, inculcare omnibus viris ecclesiasticis et praesertim Dioecesis meae Pastori-
bus; aut qui vicarias eorum partes agunt, consuetudinem studiumque
cessus anni octiduanii; in eumque finem ipsis Seminarii mei cubicula
mensamque pandere. Evenit evum non raro, ut hujusmodi secessus tem-
pore virtutum omnium ac divini amoris semina in nobis excitentur, utique
ignis ille, quem Salvator venit mittere in terram, et non vult nisi ut
accendatur, in maiores flamas exardescat.

Seminarium Antverpiense proventibus satis amplis gaudet, aedificiis
non item, sed tamen satis commodis. Duos habet Professores, praeter Ca-
nonicum theogum, habet et, ex Canonorum gremio, virum gradibus
Academicis insignem qui Seminario praecest, qui librorum insuper Censor
ac Synodalis Examinator incedit.

[*Icrs Seminarie.*]

Praeter hoc et aliud habemus Seminarium Pastorale, in gratiam solius
nationis Hyberniæ erectum, sed parvum illud et omni ex parte in angusto
positum. Reperiuntur in eo nonnunquam qui humanioribus litteris stu-
deant; verum alumni plerique, hue ex Hybernia adventantes, jam Sacer-
dotes sunt, et scholas theologicas in Seminario nostro frequentant. Post
haec in patriam redeunt, Sacro Ministerio addicendi. Fuere hi aliquando
numero XXV, hodie XII tantum, ejus quidem imminutionis causa duplex:
primo annonae caritas; tum, ut verum fateor, indiligentia, socor-
dia, hebetudo mentis, et nescio quid pejus etiam, quo non pauci ex his
alumnis, qui indecorum ipsum Sacrosanctum Missae Sacrificium aliquando
celebrant, labore deprehenduntur (176). Quae me angunt, mala sunt et
detrimenta quae grex Christi, in ea quae merito olim appretiata fuit
Sanctorum Insula, ab ineptis aut discolis hisce Sacerdotibus pati nata
est, qua de re ad quatuor Hyberniæ Archiepiscopos, qui alumnos suos
ad nos destinant, lubens volensque, quamquam injucunde, scribam, et, si
Eminentiis Vestris ita placitum foret, non immerito pro sua auctoritate
et in rem Christianam studio Hyberniæ Episcopos hac de re iterum mo-
nerent, efficacius, quam penes me sit; ac praeuentius huic malo reme-
diuim adlaturi. Verum e diverticulo in viam.

X [ANTWERPSE GODSHUIZEN.]

Hospitalis domus, sive Xenodochium Antverpiæ est, D. Juliano Sa-
crum, in quo ad certum dierum numerum recipiuntur et aluntur peregrini,
qui Sacra apostolorum limina, vel aedes Lauretanæ visitarunt. Extant
quoque plura Gerontocoria, atque alia in pauperum subsidium asyla
Antverpiæ aperta, in quibus debiles, senes, depauperati, orphani, puerive
expositi, mente capti, masculi et feminae servantur, aluntur ac viam
salutis edocentur, ut hic non attingam eam, quam supra dixi; LXXX
puellulis erectam a Canonicæ Ternink præstantissimum domum. Praeterea
statis diebus, ex testamento piorum hominum, erogantur quam plurimi

(176) Cfr *Twee dagboeken...*, p. 88.

panes, ac nummi eleemosynarii.

His caritatis operibus atque Institutis praesunt electi ab urbico Magistrato Majores, qui vocantur, Eleemosynarii; omnes Patricii viri et ex primis Urbis: qui omnes illud non tantum gratuito, sed cum maximo etiam proprii aeris dispendio subeant, et Magistratui annuas rationes redunt.

XI [ANTWERPSE BERG VAN BARMHARTIGHEID.]

Habemus etiam, quem vocant, Montem Pietatis; sed nescio profecto an eo nomine satis dignum, gravatur enim in tantum aere alieno, ut vel ex hoc capite pauperibus pecuniam mutuam accipientibus inprimis gravis sit, quamquam forte alia etiam ex causa optabilius foret ut montes hi universim e Belgio eliminarentur, ne ansa fiat majoris ruinae segribus non paucis et rerum suarum incuriosis hominibus, qui diem in diem vivunt, et necessariam sibi supellectilem ad montes illos Pietatis deferunt, acceptumque pretium abliguriant, ad extremam egestatem detruduntur, Caeterum locis hisce Rectores a Principe designati praesunt.

XII [BUITENPAROCHIES.]

Paroccesis urbicis septenario numero, quas supra enumeravi, adjicienda sunt aliae centum circiter et quadraginta, quibus Dioecesis Antverpiensis tota absolvitur. Et quamvis Dioecesis haec magnum satis terrarum circumulum complectatur, (utpote cuius Diameter XX aut XXII milliariis Belgicis fere constat, atque universus proinde circulus LXX vel LXXX) tamen vici, oppida, civitates, longius quam alibi forte a se invicem disseminata sunt, in Campinam praesertim, qui terrarum tractus totius Belgii omnium minime serax est, et locis vacuis incultisque oppletus. Paroces singulæ suum habent Pastorem, et si plebs numerosior sit, unum aut plures Vicepastores. Denique si in longum latumque nimium extensa, (uti plures sunt) non raro parva Tempia, seu Capellas Succursales, habent; in quibus vicarius Sacerdos suam fideli populo operam praestat. Tempia omnia, quamvis alia aliis posteriora, talia sunt, ut ne una quidem Regio Europea hac in parte nostræ palmam praeripiatur, quæ laus omnium Belgii Ecclesiuarum communis est. A Decimis ac Decimatoribus hoc profluere, judicare prouum est; nam quotiescumque in controversiam ac judicium aliquod hujusmodi caput deducitur, et dispiciendum est cuius sit instaurari aut exaedificare tempia, caussæ hæ ad Judices Laicos statim deferruntur, omniaque Lege Novella Mariae Teresiae Aug., ab annis fere XVIII lata (177), brevi judicio terminantur. Eadem fere ratione Pastorum Vicariorumque alimoniae provideri solet, omniaque ista onera incumbere censentur Decimis, earumque possessoribus.

Dioecesis Antverpiensis omnis in VI Tractus dividitur; qui singulæ singulum habent Archipresbyterum seu Decanum ruralem, qui tractus illius Tempia, regimen Parociarum, Mensam pauperum; praeside Epis-

(177) Edict der keizerin Maria-Theresia, van 25 September 1769.

copo, curet, visitet; jussaque Episcopi, ad quem Decani omnes singulis annis, Synodi forma, convenient, exsequatur.

[*Landdekenij Antwerpen.*]

I. Primus tractus est Antverpiensis qui XXXVI Parocrias complectitur. Complectitur etiam celebrem S. Bernardi Abbatiam ad Scaldim, Ord. Cisterciensis, Episcopo olin in dotem assignatam; quae, a pietate et doctrina inhabitantium, onni commendatione digna est. Primo non ita pridem ab urbe lapide reperiebatur monasterium Religiosorum, quos Brigittinos vocabant. Monasterium hoc, eadem qua cactera, de quibus jam dictum est et adhuc dicendum, Caesaris Lege (178) abolitum est.

II. Tractus Lyranus XXIV Paroecias computat; in ipso oppido, a quo nomen suum tractus hic sortitur, una tantum existente; sed ea satis populosa, et a S. Gummaro, Loci Patrono, nomen habente. In Templo quod eidem S. Gummaro sacrum est, quodque praecepsae satis structuræ; XXII Canonicarum Collegium visitur, Decanum habens, ab Episcopo confirmandum. Canonicatus omnes, ut et Decani Dignitas, a Principe pendunt. Chorum frequentant, praeter Canonicos; Capellani aliquot. FF. Praedicatorum, Capucini et Alexiani, illuc Monasterium habent seu Dominiculum, a jurisdictione Episcopi exemptum. Carthusiani eamdem sortem, quam Antverpiae subierunt (179). PP. Societatis Jesu Templum sibi non ita pridem exstruxerant. De eo diu dubitatur fuit quid facto opus. At praeter Missas quotidianas, instituti illuc, diebus Dominicis, publicas catecheses; minores, pro pueris; pro adultis, et praesertim et pauperum numero, maiores (180); ratus, nihil ad bonos Civitatis mores magis conducere, aut evidenter esse episcopalis procurationis, quam hoc pietatis institutum; ipsomet Christo in Evangelio hujus diei, quo haec scribo (Dominica II Adv.) missionis et regni sui argumentum hoc adferente, quod *Pauperes evangelizentur* (181). Sed de his aliusve jam institutis aut proximi instituendis catechesibus postea. Asceteria SS. Virginum quinque in oppido Lyra: scilicet Monasterium Vredenberg, Nosocomium, et Sorores nigrae, tria haec sub regula S. Augustini; sub illa S. Francisci, Monasterium Sion; tum moniales Teresianae Angliae. His addi potest Begguinagium, amplum et celebre. Atque haec omnia loca jurisdictioni episcopali subjecta sunt. Prope urbis pomoeria, ad Fluvium Netham, est Abbatia Monialium, dictae Nazareth, quae ab Abbatissa regitur; et cuius Pater Abbas est ille S. Bernardi ad Scaldim.

III. Tractus Herendaliensis Paroecias XXV continet, e quarum numero est ipsum Herendalium, majoris aliquando oppidi adhuc servans vestigia.

(178) Edict van keizer Jozef II, van 17 Maart 1783, toegepast op 13 April 1784.

(179) Edict van keizer Jozef II, van 17 Maart 1783, in April toegepast.

(180) Cfr *Twee dagboeken...*, bl. 97; 98.

(181) Woorden uit het Evangelie van de Mis van de tweede Zondag van de Advent, 10 December 1788, toen Nelis bezig was aan de redactie van dit verslag. *Ibid.*, bl. 102.

Sunt in hoc oppido Monasteria virorum duo, ab Episcopi jurisdictione exempta, FF. Eremitarum S. Augustini unum, alterum FF. Minorum de observantia.

Bina quoque foeminarum Monasteria, alterum Praemonstratensium (quae sub jurisdictione Praepositi sui, Tungerloensis Abbatiae alumni, sed ex quo Praepositus esse incipit, ab Abbatis sui imperio exempti), alterum infirmis ministrantium, quod subditum Episcopo, De Begguinagio Herendaliensi quod proprium Pastorem et Templum habet, et bene multas Deo non fucato famulantes animas, jam dictum supra.

[*Landdekenij Hoogstraten.*]

IV. In tractu Hoogstraetano observare est, primo ipsum Municipium Hoogstraeten, in quo insigne Templum, Parochum habens, et septem alias Canonicos, qui cum Decano, a Capitulo eligendo, et ab Episcopo confirmando, collegium constituant; in quo Praebendae, tenues illae quidem, partem ad Capituli Antverpiensis, partim ad Ducis Hoogstraetani nominationem pertinent. Ejusdem Ducis est nominatio Parochi; quem de gremio Capituli, ubi quis idoneus est, assumere, et Episcopo praesentare tenetur. PP. Minoritae parvum illie hospitium habent, quod quatuor aut quinque Sacerdotes confessarii inhabitant. Hi ab Episcopi jurisdictione exempti sunt, uti etiam erant Moniales S. Clarae, ejusdem S. Francisci Ordinis; sed quae ibidem esse desierunt, communii aliorum Asceteriorum, quam jam saepe diximus, sorte abruptae (182). Moniales, S. Teresianae filiae, nationis Anglicae, Templum illie et Monasterium habent, ubi summa cum parcimonia, sed et incredibili pene spiritus alacritate ac tranquilitate, Deo conjunctae vivunt, pie sub Sacerdotis eura coelestem in terris vitam aemulantes; quod et Antverpienses ac Lyranne faciunt. Pendent hae omnes ab arbitrio Episcopi, qui se fortunatum reputat, quod tres Teresianarum Virginum familiae, in Belgio superstites, (caeterae enim omnes, quae ex indigenis constabant, Lege Principis abolitae sunt; Mechliniae, Bruxellis, Gandavi, Tornaci, alibi) in Antverpiensi dioecesi reperiantur. Hoogstraetense Begguinagium, cuius jam initio mentionem fecimus, ejusdem cum caeteris instituti atque utilitatis est.

Est et celebre aliud Municipium; immo aliquanto majus, sub hoc tractu. Turnhoutum vocatur: in eius Parochiali Ecclesia Capitulum quoque est, quod, praeter Decanum, XII Canonicos numerat, et Capellanos aliquot. Octo Praebendae Presbyterales sunt, Diaconales duea, duea item Subdiaconales. Quatuor ex Presbyteralibus, Plebanian seu Pastoratum (cui Canonicatus annexus est), cum Praebendis Diaconalibus et Subdiaconalibus, Episcopus confert. Ad unam ex reliquis nominat Capitulum. Aliae duea Juris Patronatus laici sunt; idque hodie Hollandus possidet, ab Ecclesiae communione sejunctus. Monasterum FF. Minorum Recollectorum, quod illic satis amplum est, Episcopo haud subjacet, uti de

---

(182) Edict van keizer Jozef II, van 17 Maart 1783, 't zelfde jaar toegepast.

ejusmodi Monasteriis jam plures observatum, sed Virginum duo, quorum unum Sepulcrinum dicitur, aliud infirmis ministrantium, cum numerosa Beguinuarum familia, Episcopo subduntur.

Praeter hec Municipia, Hoogstratanus tractus XXIII alias Paroecias continet; in quarum una; quae Baerle dicitur, Monasterium erat Monialium, quod vulgo audiebat Mons S.tae Catharinac, Episcopo subjectum. Sed fatalem aliorum sortem et hoc quoque expertum est (183). Alio in pago, cui nomine Meersen, FF. Capucini in amoena Sylvula ad Marciam fluvium et Brabantiae Hollandiae limitem, fere a saeculo, sibi et omnibus accolis gratissimum domum Templumque construxere, apud quos hospitari soleo; quum visitaturus Paroecias tractus Bredani, aut S. Confirmationis Sacramentum Batavis meis administraturus, in illas oras me conforo; uti feci meuse Aprili proxime elapo; quando ex interiori Hollandia, per integrum fere hebdomadam, multos et accurere vidi, provectione etiam aetatis viros foeminasque, Sacramentum illud suscipere ges-tientes.

[*Landdekenij Breda.*]

[V.] (184) Tractus hic Bredanus, totus quantus est, dominio Foederatorum Ordinum subjectus, praeter oppidum Bredanum XIX habet Paroecias rurales. Hollandi, ab ipsis Reipublicae suae initis, Tempa, Monasteria, bona ecclesiastica omnia, in usus suas verterunt, Catholicis ab iis abstinerre jussis. Postliminio tamen concessum, ut hi Tempa, sive Cantoria, exstruerent, sed nulla adhibita externa specie. Legi itaque caustum, ut in oppidis privatorum aedium formam referant, ruri et in vicis horreorum. Caeterum ulterior facies plerumque compcta, nitida, non nunquam etiam splendida, adeo ut, si turrem et campanas excipis (quibus hucusque in Hollandia Catholicis interdictum,) nihil templis hisce ad utilitatem, vix aliquid ad decorum desit. Illud tamen dolendum, quod antiqua Catholicorum Tempa per Ditionem Bredanam et Bergopzomensem, ut et in reliqua Hollandia, spectabili immo magnifica forma ubique exstructa, ministellis haereticis, et pauculis (quod meam quidem Dioecesim attinet) corum sequacibus derelicta sunt, quo sit ut rarissimis illis Templum intrantibus, nihil de iis sartis tectis servandis curetur; et ubique fere, saltem ruri, pars Templi diruta jaceat, caetera plane deformis sit; aut ruinam proximam minetur.

Paucules dixi sequaces ministellorum haereticorum in ea Hollandiae parte quae Dioecesi meae subjacet. Quod quidem praecepue in vicis pagisque verum est; ubi aliquando, in numerosa plebe, tres tantum qualuorve atiruis sacris addictos reperias. Liberum scilicet Romano Catholicae Religionis exercitium habent, at non publicum, certis terminis per Foederatorum Ordinum Edicta constrictum, sed quos posteriorum temporum indulgentia laxiores in dies magis magisque reddit.

Bredana civitas tria catholicorum Tempa habet, habet et quartum,

(183) Zelfde Edict, in 1784 toegepast.

(184) Het cijfer ontbreekt in het verslag.

in quo Begguinae, eadem, quo Antverpiae et alibi apud Catholicos, habitu vestitusque utuntur. Quatuor illis Templis addicti sunt Pastores quatuor, cum Vicariis Sacerdotibus tribus. Cives tamen nulli ex Pastoribus his statu lege addicti, sed pro libitu hunc illumine eligunt, qui mos per universam Hollandiam, in urbibus oppidisque, obtinet, invaluitque, ut credere est, a primordiis Reip.; quum; fervente persecutione, Catholici sat certas sedes non haberunt. Hodie mutare, difficile esset; immo, et si fieri posset, ne expediret quidem. Si enim, sicuti res humanae omnes, ita et mos ille incommodis aliquot pateat, hoc tamen inter alia utilitatis habet, quod Ecclesiae Ministrorum diligentiam acuat, et in grege suo informando, consolando, fovendo, sollicitudinem. Socordibus enim sensim elaborentur sinceros praesertim alacrioresque Christiani, et diligentioribus sese informandos traderent.

In eadem Bredana Provincia, in vico Oosterhout, existit etiamnum Monasterium Religiosarum Virginum, Ord. Praemonstratensis; Vallis Sanctae Catharinae nuncupatum, quod Patrocinio Principum Austriacorum (185), (a quibus fundatum fuit), hueusque servatum est. Moniales suum sibi Praepositum eligunt, ex Ordine Praemonstratensi; et eidem, cui Praepositus, Abbatii subsunt. Omnes candidis Ordinis sui vestibus utuntur, domi scilicet, qua oculsae, nunquam egrediuntur.

[*Landdekenij Bergen-op-Zoom.*]

[VI.] (186) Bergensomensis tractus plures olim quam hodie pagos et Parocacias habuit aliquibus per vicinas aquarum inundationes disjectis. Hodie Catholici XIV. habent Tempia, quorum illud, quod in ipso oppido Bergizomensi, D. Gertrudi Sacrum est. Pastor unus cum unico et altero Vicario Sacerdote, Civitatis hujus Catholicos omnes, sat numerosos, regit.

Sub tractu Bergizomensi vicus est, qui Huybergen dicitur, ubi Monasterium Religiosorum, Ord. S. Guillelmi, a jurisdictione ordinaria exemptum. Cura Pastoralis adjecta Monasterio; quod in extremo Brabantiae limite situm hucusque tamen ad Austriacorum Principum ditionem pertinet.

[II. AMBTSPLICHTEN VAN DE BISSCHOP.]

Caput secundum. - De iis quae ad Personam Episcopi pertinent.

I [*RESIDENTIE.*]

Quae de Episcoporum residentia statuit Concilium Tridentinum, implevi sedulo; quod enim tempus aliquod, per intervallo, Bruxellis transegerim, evenit id tum propter Comitia Ordinum Brabantiae, tum ob alias publicas caussas, quibus hodie Episcopi plus nimis distinentur. Caeterum breviuscum illud fuit; et quod ob privata negotia mea adjeci etiam minus.

(185) Bij vergissing geschreven in plaats van Auriacorum: prinsen van Oranje, en niet van Oostenrijk.

(186) Het cijfer VI ontbreekt in het oorspronkelijk stuk.

II [VISITATIE.]

Paroecias Dioecesis meae visitavi plurimas, usque eas tantum, in quibus pueros adultosve Unctione Sacra confirmavi, aut quos in decursu pertransivi, sed quas ipsius visitationis causa adii, et data, ut ajunt, opera. In hisce usus sum induito Apostolico impertiendi plenarias indulgentias, quas primae hujusmodi visitationi Summus Pontifex attribuit. Modum quo hic usus sum, fructumque quem retuli uberrimum, alio Paragrapho (quoniam id facere jubeor) describam, atque insimul ardens votum meum, quod exstimulante experientia magistra concepi, Eminentissimis Patribus depromam. Simili certe modo Dioecesim omnem peristrare, favente Deo, in animo habeo.

III [TOEDIENEN DER SACRAMENTEN.]

Ex quo ordinatus sum Episcopus, singulis quatuor anni temporibus, sine ulla intermissione minores maioresque Ordinationes habui, nullis hactenus usus Litteris Dimissorialibus; nisi uno forte alterove casu, ubi ordinandus procul a mea Dioecesi agebat, studiorum caussa, in extera forte Academia.

Quod Sacramentum Confirmationis attinet, administravi illud non tantum per omnes Ecclesias Antverpiensis Oppidi, ut et suburbicarias; sed praeterea Hollandis omnibus, Bredani et Bergizomensis Tractus, qua occasione plura hominum millia confirmavi ex ipsa interiori Hollandia acurrentium, quos etiam per totum annum, at maxime aestate, Antverpiae accipio, neminem unquam vacuum abire passus, qui debitius instructus testimonii mibi se sistat.

Quod modum attinet quem in administrando Sacramento Confirmationis ab initio mihi praestitur, et a quo commoda multa fructusque insignes magistra experientia profluere edoctus sum, quemque adeo, favente divina gratia, nunquam mutabo, hic est; sub ipsum ingressum Ecclesiae in majori altari missam celebro; sub ipse missa, sumpta communione, manensque indutus vestibus iisdem sacris, ad circumstantes sermonem habeo, plerumque de Divinissimae Eucharistiae laudibus; quem excipit ipsa, quam instituo, Eucharistiae erogatio, non solis confirmandis (quos nempe reficio Corpore et Sanguine Christi quum jam adulti sunt) sed patrinis inatinisque, aut aliis ex populo, per praeorias Pastorum exhortationes de hoc praemonitis. Peracta Communione (quae non raro quingentes inter sexcentosve locum habet, Missam absolvō; tum exutus vestibus sacris brevem iterum sermonem habeo ad confirmandos, eorumque parentes, patrinos, tutores, magistros, quo finito, et decantato per Clerum Hymno Veni Creator, et concurrentibus, si adsunt, organis, Confirmationem, sedens, sine strepitu, perficio.

Obivii praetera loca plurima Antverpiensis et Hoogstraetani tractus, conferendo ubique Sacramentum Confirmationis; vicos etiam omnes et pagos tractus Ghelensis; quae Dioecesis Sylvaducensis pars, Austriacae ditioni subjecta, peculiariter mihi, cum titulo Delegati Apostolici, commissa est,

ut supra enarravi. Haec ultima occasione idem Confirmationis munus contuli reliquae parti Dioecesis Sylvaeduensis, quae a Vicario Apostolico regitur (Amp.mo D. Aerts), episcopali carnetere non insignito, qua occasione multos iterum Batavos variis ex urbibus, immo ab Acastelodamo (187) usque et ex ultima ora Frisiae, accurrentes habui.

IV [KERKVERGADERINGEN.]

Si per Synodum Dioecesanam Conventum Archipresbyterorum meorum seu Decanorum ruralium intelligere fas est, jam bis, id est, quotannis, hujusmodi Synodum institui, et annis singulis, in ipsa hebdomada quae antecedit Festum Pentecostes, instituere destinatum habeo. In hoc conventu status Dioecesis universae libratur, examinatur, digestur. Quae integra sunt firmantur, stabiluntur, quae lesa, opportunis remedii currentur. Verbo, quae in visitationibus suis Archipresbyteri, quae per omne anni tempus Episcopus notanda deprehendit, mala, bona, haec omnia, prout ratio exigit, in medium adducuntur, optimo sane ac praestantissimo consilio, quod aliarum quarumvis Synodorum formam ritumve, si non exsuperat, certe adaequat; praeterquam quod temporibus hisce alterius generis Synodos Conciliave agere, ne quid gravius dicam, difficillimum foret.

V [PREDICATIE.]

Verbum Dei, sive e pulpito, ut in majoribus Ecclesiis sive ante summum altare, ut in minoribus, praedicare solo; quoties Ecclesiam aliquam per me ipsum visito. Etiam dum Confirmationis Sacramentum administrabo; aut primam Communionem (quod sepi et libenter) aut alias Eucharistiam ero. Cuna certis quoque diebus festis, sive apud Deo Sacras Virgines sive in Begguinagis, sive in Scholis et Orphanotrophiis. Necdum tamen a suggestu, in Templo Cathedrali, sermonem habui ad populum, sed semel tantum in Templo hoc pro majori altare, et aliis vicibus ante altare minus. Quum enim in solo Belgio Basilica alia major non sit quam Antverpiensis cuius tecta sextemplici columnarum serie fulcuntur, facile praesensi mihi non illud esse pectoris aut laterum robur, ut vox mea, e pulpito in medio Templo concionantis, tam extensa loca percurrere possit et exaudiri (188). Itaque quo pede caeci, favente Deo, pergam. Praeterea animus mihi est mensibus singulis illa die dominica, quis Communio generalis magno populi concurso in Cathedrali Templo celebratur, et qua die in hoc Templo semper Sacris operor et Eucharistiam ero, in ipso Sacello S. Sacramenti, ante Missam sermonem habere ad populum, decurrendo omnia divinac Liturgiae mysteria, atque iis populo, stata sermonum serie, explicandis, nihil tam sollecite cupiens quam spiritum illius et eor accendere erga Deum absconditum et Salvatorem.

(187) 's Gravenhage.

(188) Nelis zal het toch aandurven op Zondag 10 Februari 1788, en zal dan 't zeldze sermoen gaan herhalen te Lier op Zondag 24 Februari, te Turnhout op Donderdag 28 Februari, te Hoogstraten op Zondag 2 Maart.

VI [STRAFRECHT.]

Paenae aut mulierae pecunariae apud nos rarae; sed si quae exigantur, convertuntur eae in pios usus.

VII [KANSELARIJ.]

In Cancellaria mea servantur taxae quae in Concilio Mechlinensi, pro tota olim Provincia, constitutae sunt.

VIII [BELEMMERING IN DE AMBTSPLICHTEN.]

In exercitio jurisdictionis Ecclesiasticae, prout in moribus ac Legibus Patriae consonat, nihil mihi admodum obslitit, nisi quod a paucis annis et praesertim a mensi Septembri MDCCCLXXXIV jus querendii de divortiis, Episcopis in Belgio ablatum est, et ad civilem Magistratum deductum. Interim Pastorum ope fidelis populus ita institutus est, ut exceptis divortiis, iisque quoad habitationem tantum et thorum, reliqua omnia ad Episcopale arbitrium adhuc deferantur. Favit Deus ut semper. Sed eum ingruentes et latebrosae res aliae nobis minentur, hinc consilium et auxilium a vobis posco, Eminentissimi Patres, atque inter Postulata mea rem difficilem, at pro temporum et locorum nostrorum natura pene necessariam, aut maxime sane opportunam, a SS.mo Domino Nostro offlatis.

IX [VROME INITIATIEVEN.]

Opera atque exercitationes pias quod attinet, scio has Episcopi partes hoc officium esse, ut verbo et exemplo Clero suo ac populo praeluceat, eisque patientiae et pietatis omnis det documenta, cum etiam ut assidua prece apud largitorem omnium Deum puro corde et extensis semper manibus postuleat, quae Pastori ac gregi sunt necessaria. Quod quidem si non re ipsa assequor (uti profecto infirmitas mea sperare vix sinit), in id tamen pro modulo meo et accensae voluntatis studio enitor, quam voluntatem ut in me augent boni omnis consilii Dator, toto mentis affectu precor. Interim hanc S. Congregationis mentem haud esse existimo, ut operum suorum omnium, quae ad hunc scopum faciunt, ac privatae quodammodo vitae rationem reddat Episcopus, sed ut ea tantum percurrat quae publici veluti juris sunt et ut ita dicam extraordiuaria atque ad eradicanda mala vitiaque, ad pietatem virtutesque instaurandas et fovendas, prae cacteris opportuna. Hujusmodi sunt quae jam allegi Cap. II § III et V de ritu quem servo in administrandis Sacramentis Confirmationis et Eucharistiae; in visitatione Paroeciarum et Templorum, de qua Capite II § II; in Catechesibus publicis instituendis fovendisque, non puerili tantum informandae ae tati, sed et adultae et virili, immo senili, pauperum praesertim, atque e plebe hominum, de quibus Cap. III § X. Ad eundem etiam scopum faciunt, sed quae meditata tantum habeo, et needum, ut ita dicam, asserta, de annuo secessu procurando sacerdotibus meis, et praesertim Parochis, aut qui eorum vices agunt. Alia sive majoris, sive minoris momenti, (quamquam nihil parvum in iis quae ad Deum

mentisque Deo conjungendas pertinent), juvet nobis, ut spero, Auctor omnis pietatis et fons.

[III. AMBTSPLICHTEN VAN DE SECULIERE CLERUS.]

Caput tertium. - De Clero Seculari.

[A. IN DE COLLEGIALE KERKEN.]

I, II et III

Cathedralis Ecclesiae Canonici, ut et cacteriarum Ecclesiarum, Choro diligenter inserviunt, omnesque horarum canoniecarum partes exsolvunt. et quotidie Missam couventualem celebrant, cuius fructus demortuis eorum fundatoribus ac benefactoribus adunt.

IV et V

Canonici omnes suis reguntur constitutionibus, prout eas diuturnus usus et consuetudo firmarunt. Occurrunt forte in iis aliqua quae Concilii Tridentini Placitis Decretisque de Reformatione haud omnino consonant. Sed remedium adferre huic morbo, qui lethalis non est, forte morbo ipso gravius foret, et tentasse noceret. Cacterum Poenitentiarius et Theologus suo munere rite funguntur.

[B. IN DE PAROCHIES.]

VI - De Parochis. [*RESIDENTIEPLICHT DER PASTOORS.*]

Parochi omnes in suis Parochiis resident, uno excepto, qui vicinus urbi (189), quum residere deberet in locis paludosis, quae ipsi frequentis et gravissimi morbi caussa sunt, medicorum consilio media fere anni parte praedium urbanum occupat, succenturiato ipsi alio idoneo Sacerdote, ita tamen ut diebus dominicis festisque, nec non pro festis quae muneri sui sunt, per se ipsum obeat. Monui usquequam hominem, institique non semel ut beneficio suo, illique sat tenui, renuntiet. Aegre, ut opinor, id impetrabo, et cum videam non multum spiritualis damni incolis illius loci hucusque hinc ingruere, statui negotio hoc tantisper supersedere.

VII [PAROCHIALE REGISTERS.]

Codices, quibus baptizandorum, moribundorum, ut et sepeliendorum nomina inscribuntur, nusquam desunt; eosque Episcopus, sive Archipresbyter, dum Paroeciam visitat, examinandos curat.

VIII et IX [PREDICATIE.]

Major pars Parochorum, exigente id numerosa plebe, unum vel plures Sacerdotes habent, qui Vicariam ipsis operam praestant, et constanter in loco resident. Dominicis itaque et festis diebus ubique fere duae nimirum Missae celebrantur, invaluitque jam pridem saluberrimus mos (quem

---

(189) De pastoor van Austruweel: cfr *Twee dagboeken...*, bl. 81, 107.

totis viribus retineo,) sub utraque Missa populum edocendi quae ad fidem et mores spectant aut alias ei necessaria sunt.

Quod inopia Sacerdotum, locorum aut Templorum difficultas, praesertim ubi haeresis praevalet, saepe suaserunt, etiamnum obtinet in vicis aliquot, praescritim ditionis Batavae, ut Sacerdos unus duas Missas eodem die cogatur celebrare. Ingratum hunc morem jam non semel abrogare mihi contigit. pertractis in sententiam meam decimarum possessoribus, neque desinam adlaborare ut et alibi hoc mihi succedat e votis, quamquam apud Hollandos id difficillimum erit, parochis ipsis non nunquam obstantibus. Neque enim desunt qui quae sua sunt quaerant saepe, obliti eorum quae magis ad pietatis sensum aut ad populi commoda.

Alacer, et non semel, jam amplexatus sum occasionem, quam favens aura catholicorum rebus apud Hollandos commodum afferit, nova ibi Tempa exstruendi, et sacerdotalia munia inter plures disperfiendi. Resque ista mihi melius etiam succederet si semper Sacerdotes ipsos mihi consentaneos haberem.

Si quis Parochus per se ipsum plebem suam non docet, idque justa ex causa fiat, idoneum sibi Ministrum substituit, instante me, si necesse sit et jubente; justa vere caussa si absit, severius etiam parochum moneo.

X [CATECHISATIE.]

Quod sacras catecheses, seu doctrinam fidei et morum pueris tradendam attinet, munere illo strenue funguntur Pastores plerique diebus omnibus dominicis et festis. Praeterea peculiaris illis hac in re cura quando ad Confirmationes Sacramentum suscipiendum, aut ad Primam Communio-nem praeparandi sunt pueri. Sed nullibi necessariae hujus institutionis studium majus, quam, et jam ab antiquo, in urbe Antverpia. Non diebus dominicis tantum et festis, sed pluries per hebdomadam, non in majoribus tantum templis sed in dispersis per plateas et vicos scholis, Capellis et Oratoriis, non per Parochos tantum corumve Vicarios, sed per primi ordinis Sacerdotes, doctos doctoresque Theologos Cathedralis Ecclesiae, atque illius quae ad D. Jacobum est, Canonicos, saluberrimo exemplo pueri instituuntur et viam salutis docentur. Quae laus ne Antverpiae non decrescat, tota animi contentione admitor, eaque ad vicina etiam oppida transducere conabor ut et conatus sum.

Itaque non tantum Oratoria haec et Capellas quando per tempus licet obiro, pueros eorumque Magistros excitare, prae molis alicere, sed et ipso catechistae munere fungi, non ingratus mihi talis est, immo voluptas summa, pura, maxima. Et quidem dum hanc scribo, ab Lyra oppido revertor, ad quod me contuli, idem institutum promovens. Persuasi scilicet illius loci Decano et Capitulo, at Caonicum Scholasticum, id est, scholarum Praefectum nominarent unum ex suis, persuasi etiam Magistratui oppidi, ut leges perutilles, ad scholarum commoda procurenda, ferret, cum ut praeter Templum Divi Gummari, et vicinum Oratorium Divi Petri (in quibus solis, ab antiquo, pueri doctrinae Sacrae institutuntur) quatuor alia Tempa seu Oratoria designarentur, in quibus sacrae catecheses die-

bus dominicis singulis traderentur. Praeterea ex Canonicis duo, me hor-
iante, onus suscipere diebus dominicis in Templo D. Josepho sacro (quod
olim Jesuitarum fuit), catechismum majorem e pulpito explicandi, viris
soeminiisque, et praesertim pauperibus, qui, ut verbum Dei vel inviti sus-
cipiant, ad id cogendi nonnunquam sunt, consentientibus mecum curato-
ribus pauperum seu quaestoribus Eleemosynariis. Salubri huic instituto
initium fecit dies IIII Id. Dec., quae fuit dominica II Adventus, qua, fe-
lici omni, in Evangelio legebat: *Pauperes evangelizantur.*

XI [MISCELEBRATIE TER INTENTIE DER PAROCHIANEN.]

Legem qua tenentur Pastores, Sacrosanctum Missae sacrificium pro
populo suo diebus dominicis festisve offere, norunt omnes, eique, quod
sciam, satisfaciunt.

[C. ALGEMENE PLICHTEN.]

XII [VOORBEREIDING TOT DE WIJDINGEN.]

Ad primam Tonsuram, ad minores quoque et ad maiores Ordines ad-
mittitur nemo, nisi, secundum majorum instituta, ex dignis fide testimoniis
habiles et idonei existimetur. Accuratori autem examini subiec-
turi ii qui ad Subdiaconatum aspirant, paranturque per spiritualia exer-
citia, uti et Diaconi, et Sacerdotes candidati. Caeterum omnes ii clericales
deferunt vestes, quas ipsamet modestia, si sese oculis spectandum daret,
suas esse vellet vestes, seilicet decentes, nigras, talares. Nullus apud nos
nobilis aut plebeius, e conjugatorum numero, qui clericali ueste ministre-
rio Ecclesiae recentiatur, quae res scandala multa atque offendentes parere
apud nos nata esset.

XIII [CONFERENTIES.]

Ritus sacros ut et theologiam moralem, docentur juniores Clerici omnes.
Verum scholae publicae (conferentias vocant) in hunc finem institutae
non sunt. Conveniunt tamen et inter se alloquuntur nonnumquam Paro-
chi. Iisque colloquiis occurrentes in sacro ministerio difficultates, com-
muniis consiliis, explicant.

XIV [ZEDEN.]

Per omnem Dioecesim Clerus meus saecularis acquabili ad modestae vi-
fæ tenorem se gerit, usque est quod, generalim loquendo, de eo aliquod
conqueror. Interim, ut fieri amat, plures sunt extra vitia quam cum vir-
tutibus; si virtutum nomine intelligamus animos illos vere accensos et
sacerdotiales, qualia omnia omnium pectora, qui divinis mysteriis operan-
tur, esse deberent. Sed optandum hoc magis quam sperandum. Porro re-
liquis exemplo sunt Cathedralis Ecclesiae meae Canonicci, quos inter re-
perio qui in confessariorum examine alisque negotiis, suam mihi et
Dioecesi meae operam semper addicere parati sunt.

Tabernas popinasque non rari e Clericis meis adire consueverant, idque
eo obtentu, quod res illa, per se satis indecora, in Dioecesi tamen mea
sub poena suspensionis a Divinis, eaque latae sententiae, velita non es-

set. Neque ego, Decessorum meorum exemplo, hanc poenam adjeci, neque adjiciam. Verum omnem modum jam adhibui ut id vitae genus eradicetur, neque id e Clero saeculari tantum, sed et e regulari, illo etiam qui a jurisdictione mea aliquin exemptus est, ut Capite sequenti dicetur.

[IV. AMBTSPLICHTEN DER MANNELIJKE KLOOSTERLINGEN.]

Caput quartum. - De Clero regulari.

I [ZIELZORG.]

Ex hoc Virorum Ordine multi Pastorum ac Vice-Pastorum titulo Paroecias regunt, aut alias curam animarum habent, et munere suo funguntur recte ac strenue. Sunt autem plerique e Abbatibus S. Michaelis Antverpiac et Tungerloensi, ex Averbodiensi quoque, quae omnes Praemonstratenses sunt. Non pauci etiam ex illa S. Bernardi ad Scaldim, quae est Ordinis Cisterciensis.

II et III [VERBLIJF IN HET KLOOSTER.]

Extra Monasteria rari degunt Monachi sive Canonici regulares, exceptis iis quos dixi, qui Paroecias aut Moniales regunt, aut qui Monasteriorum fundis, praediis, bonis, regundis praesunt, quibus aliquando unus aut alter sexen cohabitatur, aut Pastor emeritus. De caetero nullas habeo in Dioecesi mea quae sic vocantur, grancias.

Quod a Praelatis aut Superioribus ejectos attinet, novi neminem; nisi quod e Grimbergensi Praemonstratensium familia (quae Dioecesis Mechlinensis est) unus in Herendalensi FF. Eremitarum Ordinis S. Augustini Monasterio ab Abate suo collocatus et commendatus sit, nescio quem veterem labem expians. Caeteros qui extra Monasterium delinquerent, hucusque inveni nullos.

IV [VERHOUDING TEGENOVER DE BISSCHOP.]

Nullum hucusque passus sum a Regularibus offendiculum. Hoc unum quod duos ex familia quadam Antverpiensi (190), suffragantibus Praepositis, alio demigrare jussermi, ob popinae frequentationem.

Illud tamen satendum est, quod si jurisdictione in illos delegata in omnibus, in quibus locum habet, usi vellem Episcopus, haud dubium quin corrigenda haud pauca invenirem: sed non sine animarum offensione res ista perageretur, lege enim in hac Patria saepe saepius fortior est ipsa consuetudo.

[V. AMBTSPLICHTEN DER KLOOSTERZUSTERS.]

Caput quintum. - De Monialibus.

[*Niet-exemple zusters.*]

Et primo de iis, quae Episcopo subditae sunt.

I

Religiosarum Virginum numerus per novissimas Sanctiones imp. Caesa-

(190) Twee ongeschoide Carmelieten: cfr *Twee dagboeken...*, bl. 90.

ris, ut suis dictum est locis, multum imminutus est. In sola enim Dioecesi Antverpiensi extincta sunt monasteria Virginum XIV. Quae super sunt, quaeque Episcopo subjectae, constitutiones suas servant; et quam plurimae in eis Virgines angelicis plane moribus vivunt.

II III IV et V

Clausura sui Monasterii servant omnes, severius aliae, aliae mollius: si pauca excipis, quales Sorores nigrae griseaque, quae in civium domibus utilissimam infirmis operam praestant, quaeque nulla hujusmodi lege tenentur.

In hisce Monasteriis abusus nulli sunt, saltem qui efflagitandis a S. Congregatione remedii indigeant.

Quater per annum confessarius ipsis conceditur extraordinarius; pluries etiam si necessitas id aut utilitas postulat.

VI VII et VIII

[*Exempto zusterter.*] [

De Monialibus a Jurisdictione Episcopi exemptis.

Abusus, si qui hic sunt, me latent, non est tamen quod multum de iis suspicer.

Harum Monialium confessarii, nequidquam repugnante Bulla *Inscriptibili* (191), ab Episcopo non approbantur; et prefecto ingratum accedere, si hunc sive usum sive abusum resecare in animum inducerem; nimium enim invalidum, viresque sumsit, non in mea tantum sed et in aliis Belgii Dioecesisbus. Ingratus etiam Ioret, et indubie repulsam ferrem, si rationem administrationis bonorum, quae ad Monasteria pertinent, ab ipsis repoterem. Praeterea nunquam id a Decessoribus meis tentatum repperi. De caetero, non haec hodie admodum curanda sunt, jam enim aetati nostrae creditur imminere tempus, quo in Belgio nulla aut pauca admodum supererunt Monasteria seu virorum, seu foeminarum; quod Eminetissimis Patribus notius credo, quam ut nullis rationibus id ostendere mibi necesse sit.

[VI. BISSCHOPPELIJK SEMINARIE.]

Caput sextum. - De Seminario.

[*Clericale oprooeing.*] [

Capite primo § IX, jam plura de Seminario meo in medium protuli, mentionem eliam injeci novi Seminarii Generalis, quod per Augusti Legem in Oppido et Academia Lovaniensi jam institutum est. Enarravi quoque quo pacto Seminarium meum tantum non eversum sit. Gratiam scilicet hanc habeo Batavias meis, quos in aliena ditione futuros Sacrorum Ministros penes me retinere mihi lieuit. Utor his jam quoque in quotidiano ministerio Ecclesiae meae, ubi, per vices, acolythorum officio funguntur, utor etiam in iis quas tot locis in urbe Antverpiæ pueris senibusque tra-

---

(191) Van Gregorius XV, gegeven op 5 Februari 1622.

di catecheses, jam supra Cap III § X monui. Consuevere alumni Seminarii mei in his catechesibus curare ne necessarius ordo, ac modestiae leges interturbentur, pauperibus insuper, qui catechesibus istis intersunt, diebus dominicis singulis assem unum (sexagesima pars est scuti Romani) viritim distribuunt. Et quidem grex ille pauperum, qui derivato a S. Carolo Borromeo exemplo, hoc pacto divini verbi pabulo reficitur, numerosus valde est, quod vel hinc patet, quod accipientibus singulis sexagesimus tantum partem scuti Romani, quinquaginta fere hujusmodi scuta diebus dominicis singulis effundantur.

[*Taks ten voordele van 't Seminarie.*]

Seminario meo sufficienti dote instructo, nulla in ejus gratiam ullibi imponitur taxa, nisi forte hoc nomine comprehendamus modicam eleemosynam quam conferre solent fideles tempore quadragesimae, quoties usus carnium aut lacticiniorum omnibus conceditur. Hujus eleemosynae pars media Ecclesiae Parochiali, altera Seminario cedit; idque firmato jam usum immo ex decreto hac de re olim condito in Synodo Provinciali Mechlinensi.

[*Provisoren.*]

Bonis Seminarii mei, eorumque administrationi, mecum invigilant Curotores duo, qui ad hoc munus obeundum non eliguntur ab Episcopo, sed Dignitates hanc habent praerogativam. Sunt autem Decanus et Archidiaconus Ecclesiae Cathedralis.

[**VII. GEESTELIJKE STICHTINGEN.**]

Caput septimum.- De rebus ad Templa, Ecclesias, Collegia et loca pia pertinentibus.

I [*FUNDATIES.*]

In Templis, praesertim ruri, exponi solet tabella, in qua descripta sunt ea quae ad Missas solemnes, anniversaria, et similia onera pertinent. Ubi vero similis tabella non occurrit, certae personae illorum onerum curam suscipiunt.

II [*BROEDERSCHAPPEN EN SCHOLEN.*]

Collegia, scholae, loca pia, et quidquid hoc nomine venit, omnia haec ratis aequa lego et norma reguntur. Collegia seu Confraternitates multae fuere, sed omnes uno ictu praecedit nupera Lex Caesarea a sex circiter mensibus promulgata (192). Antverpiensibus scholis sub auspiciis Episcopi invigilat Canonicus quem Scholasticum vocant. Curavi diebus hisce ut codem titulo et autoritate scholis oppidi Lyrani (quod decem hominum millia continet) praeficeretur idoneus illius Loci Canonicus (193).

III

Quamvis Collegia seu Confraternitates deleta sint, manent tamen mul-

(192) Edict van keizer Jozef II, van 8 April 1786.

(193) Cfr *Twee dagboeken...*, bl. 97.

tis in locis earum fructus et commoda, quae sollicite in primis, qua potero ab interitu vindicabo. Bona eis supersunt nulla, sed si quae pia largitione Templis donantur, rite illa et fideliter administrantur, ut videre mihi licuit ex rationariis aliquot, quae subinde inspicio.

IV [BERG VAN BARMHARTIGHEID.]

Mons Pietatis, de quo supra, totus pendet a Regiis Praefectis.

V [ZIEKENHUIZEN.]

Nosocomia et Gerontocoma recte curantur, et tam animarum quam corporum saluti illic invigilant Praefecti Praefectave. Infirmis plerumque famulantur religiosae Virgines, in hospitali domo, quae S. Augustini regula fere ubique regitur. Hae rationes suas annuas reddunt Episcopo et Magistratui.

[VIII. HET VOLK.]

Caput octavum. . De iis quae ad Populum pertinent.

I [GODSVRUCHT.]

Populi Antverpiensis fides pietasque spectatae sunt. Antverpia cultui divino in primis addicta est, Virginemque Deiparam sincera animi devotione prosequitur. Hic tamen, ut et alibi, pestis illa civitatum, immodicus luxus, et profanae vocum novitates, multos in transversum rapiunt.

II [ZEDEN.]

Unde fieri natum est et primum credere, quod in tanta populi multitudine (etenim L millia animarum sola urbs Antverpia complectitur), abusus et corruptioles non paucæ inveniantur; quibus medicam manum adferre studeo, nihil interim inveniens quod Sedis Apostolicae auxilium admodum requirat.

[BIJVOEGSEL. HET DEEL VAN HET BISDOM 'S HERTOGENBOSCH ONDER OOSTENRIJKS BEWIND.]

De Dioecesis Sylvaedicensis parte, quae curæ meae commissa est.

Peracta, quam mibi concinnare datum est, descriptione Dioecesis Antverpiensis, superest ut eam Dioecesis Sylvaedicensis partem, quae mihi tamquam Vicario aut Delegato Apostolico a SS.mo Domino Nostro demandata est, breviter attingam.

[Stad Geel.]

Pars haec, Austriacorum Principum dominio subjecta, sexdecim vel septendecim vicos seu Parocessas complectitur, quas inter celebre Municipium est, quod Ghela dicitur. Visitur illic templum splendide exaedificatum, quod D. Amandum Patronum habet, aliud itidem quod S. Dympnae sacrum, et in quo Reliquiae istius S. Virginis (quae locum istum inhabitasse dicitur) et Collegium VIII Canoniconum, e quorum numero unus Decanus. Omnes tenui dote. Canonici Decanum eligunt, Canonicos Marchio vicini loci de Westerloo.

Magnus jam ab antiquo amentium et phraeneticorum numerus Ghelam confluit, et saepe saepius non paucos primos pristinæ sanitati illic redditos fuisse, intercessione et auxilio S. Dympnae fama refert. Præterea in hoc Municipio nosocomium est, in quo Moniles infirmis ministrantes sub B. Augustini Regula et episcopali auctoritate vivunt.

[*Kloosters.*]

Tungerloo, celebris et per ampla Ord. Praemonstratensis abbatia, quae quaqueversum, et ad ipsam Roniam usque, alumnos suos mittit, hoc Sylvæduensi tractu comprehenditur et duos vicos Monasterio contiguas, Tungerloo et Oevel, nullius Dioecesis esse contendit. Abbas itaque in iis locis episcopalem jurisdictionem exercit. Quid quo autore vel titulo fiat (nisi longam forte consuetudinem et possessionem pro titulo habeamus) mihi hucusque non satis liquet. Aliam Abbatiam ejusdem ordinis in eodem tractu reperire est nomine Postellam; quae et ipsa, quemadmodum Tungerloo a regulari disciplina, pietate et doctrina inhabitantium plurimum commendanda est. Verum bonis Monasterii Foederatorum Ordinum fisco addictis, Religiosorum numerus, Templum, Domus, omnia medioeria. Tertium, quod ab aliquot annis esse desiit, Monasterium Canonicorum Regularium fuit ordinis S. Augustini congregationis Lateranensis, Capituli Windesimensis, et Corsendonca vocabatur. Cum allis, de quibus supra, Belgii Monasteriis, Lege Caesarea suppressum fuit (194). Extat etiamnum in pago Arendonck Monasterium Virginum sub regula S. Francisci, quod a Fratribus ejusdem ordinis, qui Recollecti dicuntur, regitur.

Cætera quæ de Templis, Parochiis, viris ecclesiasticis et plebe, nec non ritibus, sacra supellectili, aliisque rebus hue pertinentibus, supra in descriptione Dioecesis Antverpiensis adnotavi, huic quoque Sylvæduensi meae parte pleraque congruunt; atque hinc supervacuum credidi fastidiose eadem hic repetere. Itaque rogo Eminentissimos Patres, ut illa sic habere velint et accipere veluti si hic inserta essent, dentque hanc veniam ad alia properanti, his præsertim temporibus, quibus diei nulla pars vacua rerum suarum curioso et satagenti Episcopo. Nunc de iis quæ Postulatorum nomine veniunt.

[**SPECIALE WENSEN aan de H. STOEL VOORGELEGD.**]

POSTULATA

I [VOLLE AFLATEN.]

Quum inter facultates mihi in aditu cathedrae meae a SS.mo Domino Nostro concessas, repererim indulgentiam plenariam primæ meae visitationi annexam, statui beneficium hoc, quam fieri poterat accuratissime, populo commendare, eoque opportune uti, in vicis oppidisque, ad Christianæ pietatis incitamentum.

---

(194) Edict van keizer Jozef II, van 17 Maart 1783, toegepast op 13 April 1784.

Res successit e votis, et vix fuit Ecclesia aut Paroecia ulla, in qua populus, hac de re praemonitus, impigre hoc beneficio usus non sit. Ubique scilicet, quo visitaturus, verbaquo facturus ad populum, Missam celebraturus, et erogaturus S. Eucharistiam accessi, quatuor aut quinque centina hominum, omnis aetatis atque omnis sexus, immo non nunquam mille et sex centos, uno die Corpore et Sanguine Domini refeci, adeo ut vix efficacius aliud aut praesentius reperire sit incentivum pietatis. Rogo itaque enixe et instanter Eminentissimos Patres, ut in gratiam populi mei hanc mibi a SS.mo Domino Nostro facultatem obtineant, elargiendi, ipsis nomine, similem indulgentiam plenariam, non tantum in prima mea visitatione, sed quotiescumque ad Ecclesiam aliquam visitaturus, et verba facturus ad populum, accedam. Quo quidem beneficio non temere, non promiscue, immo non alias quam prudentissime ufer, et tunc solummodo quum populos a vitii abducendos, ad pietatemque aut frequentiorrem Panis Angelici usum alliciendos, Deo, ut spero, annuente alique invitante, praesensero.

II [ALIENATIE VAN KERKELIJK BEZIT.]

Promittunt Episcopi, et recte, se inconsulto Summo Pontifice bona sua neque vendituros, neque oppigneraturos. Sed cum fundi aliqui, at praesertim pascua, loca etiam vacua, eryreta, etc., parvi aut nullius emolumenti sint, in eam non semel cogitationem deveni, posse praedia ea cum fructu divendi, et in alia bona commutari. Sed quum occasio lubrica sit, et quo se tempore offert celriter arripienda; quum etiam a Principe pendeat, hinc in antecessum eam qua indigeo veniam a Summo Pontifice mihi fieri vellem hac tamen, si lubitum fuerit, addita lege, ut Archiepiscopi Mechliniensis, Metropolitani mei, consensus accedat. Quod eo intuitu hic adjicio, ut SS.mo Domino Nostro palam fiat, me nihil in detrimentum cathedralae meae sed solius utilitatis gratia moliri. In oculos enim animumque omnium hominum necessarie statim incurrit, non posse non rectum ac legitimum esse, quod talis tantique Præcursus, qualis Mechliniensis est, consensione firmari aliquis postulet. Caeterum hanc gratiam extendi ad eum etiam casum quae aliqua sentorum millia mutuo accipienda essent ad instaurationem bonorum mensae episcopalnis, sive ad ampliandam domum sive ad bibliothecæ ampliorem locum extruendum, suppliciter peto; eadem semper lege, id est, dummodo Archiepiscopi Mechliniensis consensus accedat.

III [HUWELIJKSDISPENSATIES.]

In caussis matrimonialibus notum est Eminentissimis Dominis, et Summo in primis Pontifici, quot quantisque angustiis nonnumquam involvamur, quibus non aliud praesentius effugium quam si SS.mo Domino Nostro placaret, facultates, Belgii Episcopis benigne concessas, ad eum etiam consanguinitatis seu affinitatis gradum extendere, ubi secundus cum tertio mixtus est, aut si id fieri non possit, negotium hoc alio quovis modo cum Principe componere; ne per has tricas a principalibus curis, aut procuranda ovium nostratum saluti Pastores Belgæ avocemur.

[BESLUIT.]

Atque haec sunt, Eminentissimi Patres, quae pro temporis angustia, et incumbentium undique curarum mole, dicenda habui. Superest, ut qua possum animi ac votorum contentione, Vos rogem, ut me gregemque meum Sanctissimi Domini Nostri pedibus advolvere, ejusque Benedictio-nem Apostolicam mihi et commissis mihi ovibus uberrinam impetrare non dedignemini. Interim assidua prece D.O.M. rogabo, ut tanto Pontifici, vobisque Eminentissimi Patres, ad Ecclesiae et Reipubl. columnen, longos dies adjiciat, et consilia omnia votaque secundet. Tum Sacram Vestram Purpuram exosculans, omni me devotissimi animi sensu ac venerationis affectu profiteor,

Eminentissimi ac Reverendissimi Patres ac Domini,

Eminentiarium Vestrarum,

Humillimum ac obsequientissimum famulum

Corn. Franc. de Nelis, Ep. Antv.

Antverpiæ hac die XX Decembris.

* * *

De verslagen der achttiende-eeuwse Antwerpse bisschoppen vullen elkander aan : door het ene niet het andere te vergelijken komen wij tot volledige lijsten en bevolkingscijfers der bestaande parochies; tot een klaar overzicht van actief en passief der bisschoppelijke kas; tot een nogal scherp oordeel over verhoudingen tussen kerkvoogd, priesters en religieuzen; tot een juister begrip der stijgende staatsingrijpingen in kerkelijke zaken onder het Oostenrijks bewind; tot een dieper besef van de godsvrucht der stads- en buitenmensen, maar ook van hun nood aan ruimere godsdienstige voorlichting, waaraan in brede mate voldaan is geweest; tot talrijke «mises au point» van kerkrechtelijke problemen te dien tijde. Het algemeen beeld is, ondanks mistoestanden die wij thans moeilijk begrijpen en niet meer kennen, nog al gunstig: er waren stevige grondvesten aan geloof en zeden onzer priesters en leken en zij hebben dan ook de vervolgingen en negaties van het Frans bewind getrotseerd.

Kempische Rome-pelgrims in het Heilig Jaar 1500.

door

Rayin. PEETERS.

Wanneer de Kerk, telkens met een tussenuimte van 25 jaar, met grote plecht te Rome het Heilig Jaar vierde, trok deze gebeurtenis de pelgrims uit de gehele kristenheid aan. Velen ondernamen alsdan de lange en lastige tocht, meestal te voet, naar de pauzenstad, in een geest van gebed en boete.

Dat onder deze pelgrimsschaar de Kempenaars niet afzijdig waren gebleven, bewijst een document uit het Turnhoutse schepenregister van 1501-1503, folio 28vo, en dat hieronder wordt afgedrukt.

In de meeste gevallen zal zulk een indrukwekkende prestatie toch geen reden hebben gegeven om in de gemeentelijke registers te worden opgeboekt. En de pelgrimage onzer Kempische Romegangers ware wellicht voor altijd in de vergetelheid weggezonken gebleven, indien niet een bijzonder voorval aanleiding had gegeven tot het opstellen van dit document.

Het stuk doet ons de namen aan de hand van vier Kempische pelgrims. De eerste is Heer Jan van Gheel, priester van Herentals, die op de terugweg, nabij het gebergte - bedoeld werd het gebied der Ortler-Alpen nabij de Oostenrijkse grens - ziek viel van «*den roden millensoen*», d.i. dysenterie.

Langs de zelfde weg loog eveneens, Wouter vander Heyen, een ingezetene van Weelde. Deze nu, werd door de ziekgevallen priester gebeden om hem behulpzaam te zijn en hem bij te staan in zijn ziekte. Hij hielp hem ook begraven in het dorp Mals alias «*Sevenkeercke*». Dit plaatsje (ook: Malles Venosta geheten) is gelegen op een hoogte van 1051 m., in de buurt van de Zwitserse en Oostenrijkse grens. Het is

thans nog een voornaam verkeerscentrum, en was dit ook al reeds in 1500 als pleisterplaats op de weg die over Oostenrijk naar de streek van Augsburg voerde. Zo weten we meteen dat de Kempenaars de voorkeur gaven aan de kortste weg die voor hen, over Duitsland voerde. Wellicht werd daarbij ook gebruik gemaakt van de stroomafwaartse Rijnvaart tot Keulen alwaar zij konden aansluiten bij de konvoien die van daaruit voortdurend Kempenwaarts reden.

Heer Jan van Gheel had aan zijn toevallige verpleger, als vergoeding, een bedrag van 10 Rijngulden toegezegd, te nemen op zijn goederen te Herentals. Dit werd bevestigd door het getuigschrift van twee andere Romegangers, die de zelfde weg gingen, namelijk Jan van Beeme, stadhouder van Lille en Gierle en Claus vanden Wouwer, stadhouder van Weelde.

Alhoewel de naam van deze Herentalse priester nergens in de gedrukte bronnen is na te wijzen, toch hoeven we, dank zij de voortreffelijke documentatie van Z. E. H. J. R. Verellen, archivaris van Herentals, niet te twijfelen aan de identiteit van onze pelgrim. Daaruit blijkt dat de geslachtsnaam «van Gheel», reeds van oude datum te Herentals was ingeburgerd en reeds onder de 13de eeuwse schepenen voorkomt. Meer nog, in het Obituarium van Ste Waldetrudiskerk - uit het begin van de 16de eeuw -, op datum van 25 Mei, leest men het «anniversarium domini Johannis de Ghele, quondam cappellani sancte Barbare...», hetwelk gesticht werd middels 'n rente van een veertel rog op 'n stuk bouwland gelegen op «die Dicbert». Hetzelfde obituarium vermeldt ook nog een Willem van Ghele, kapelaan van de kapelrij der HH. Katharina en Dymphna.

In de kapelaan van de H. Barbara-kapelrij staan we ongetwijfeld voor onze Romepelgrim die op de thuisvaart hemelen ging. Hoogst waarschijnlijk mag dan ook de datum van 25 Mei, uit het obituarium, gehouden worden voor het tijdstip waarop het overlijden in de Ortler-Alpen plaats had.

Kan het uitsluitend het toeval zijn geweest dat op dien verre reisweg vier Kempenaars tesamen voerde? Veeléér doet

men de indruk op dat heel wat meer Kempenaars dan deze vier, de grote pelgrimage hadden ondernomen en dat zij zich verbonden voelden door een onmiskenbare, kempische solidariteit.

Daargelaten de pelgrims die door een opgelegde strafbedevaart de weg naar Rome werden opgezonden, wat te Turnhout omsstreeks 1525 zeer in het gebruik was, kennen we slechts weinige vrijwillige bedevaarders. Tot deze behoren twee Oostmalse gezusters, Elisabeth en Maria Haelbosch die het Jubilé van 1450 gingen bijwonen en vóór hun afreis een jaargetijde stichtten (2).

Wij Willem Walschaerts, Jan die Jonghe, Jan Diericx ende Thoemaes vander Veken, scepenen der Poirt van Turnout, doen condt ende keenlick, allen den ghenen die desen brieff sellen sien ende hoeren lesen, ende certificeren inden waerheyt ten versueke van Wouter vander Heyen, ingeseten inden dorpe van Weelde, inden lande van Turnout, hoe heden datum des briefs, voer ons comen zyn in properen persone, Jan van Beeme, stadhouder van Lille enac tot Ghierle, ende Claus vanden Wouwer, stadhouder tot Weelde, ende hebben bij gestaſden eede vanden here, lyflick aenden heyligen gehouden en gesworen hoe her Jan van Gheel, priester van Heertals, int ascomen van Roemen, int jaer van gracie, opten weech tuschen Roemen ende dat gebercht, ende aldaer opten zelven weech zijnde, soe waert die selve her Jan voerster. ziek vanden roden millensoen. Ende soe quampt opten selven weech, byden selven heere Jannen van Gheel, dese Wouter vander Heyen nu voerster. Ende heeft die selve her Jan van Gheel begheert ende geboden, den selven Wouter, dat byder redenen dat hy ziek was, dat hy by hem blyven woude ende hem dienen in zyn ziekte. Dwelck die selve Wouter, den selven her Jan van Gheel, in zyn ziekte alsoe heeft gedient ende voeris soe lange als die selve her Jan leefden opt deser weerelt, ende holpe hem begraven in een dorpe, gheheten Mals alias Sevenkeercke. Ende alsoe heeft die selve her Jan van Gheel, opten selven weech, doen hy Wouter vander Heyen een namp in zyn ziekte, gegeven ende geloest,

(1) Tussen de *SCHEPENEN* vermeldt Z. E. Heer Verellen: 1291 Jannes de Ghele 1305; 1316 Arnoldus de Ghele 1317; 1332 Henricus de Ghele; 1366 Henricus Gheel; 1368/69/75 Johannes de Ghele; 1480 Jan van Gheele. - *Cijnsrollen van Gasthuis* vóór 1369: Heine van Gele; Lysbet van Ghe(e)le. - *Stadsrekening 1519: Lijftochturen:* Jan van Gheele; Marie van Gheele; Peternelle van Ghele.

(2) *MOLDER, Th. De, Geschiedenis van Oostmalle.* Turnhout, 1948. Blz. 58.

Voor de Heiligjaarvierung, zie de beknopte studie van *CHIMINELLI, Piero, Het Heilig Jaar in de geschiedenis.* Antwerpen, 1950.

op zyn goede eens te betalen, x rinsgl. Ende die x rinsgl. souden weerden betractt, den voorscreven Wouter, van allen zynen gerechten goeden die her Jan van Gheel hadde tot Herentals. In orkonde der waerheydt ende uuyt versueke van Wouteren, want godlick ende redelick is in allen saken der waerheydt getuyghe te ghevenen, sonderlinge alsmen daer toe versocht woerdt, soc hebben wy, scopenen voergenoemt, onsen segelen hier onder op doen drucken anno XVC ende een, vyf dagen in Junio.

Schilder Wouter Lauwen van Retie (17e eeuw).

De heer Smulders F. W, archivist te 's Hertogenbosch, was zo vriendelijk ons een uittreksel mede te delen (Oosterwyck R. 3ii, fol. 74 verso) van een schepenakl d.d. 20 Juli 1617, waarin sprake is van een zekere «Wouter, sone wijlen Jan Lauwen van Rethie, schildere, daer moeder off was Elisabeth dochtre wylen Wouter Janss vanden Veke» en die een stede deelt met Mr. Lambrecht Diercx vanden Hoevel.

De familienaam «Lauwen» treffen we te Retie reeds aan op het einde van de 15e eeuw: de heiligeestmeester Willem Lauwen (1491, 1498), schepen Merten Lauwen (1520), schepen Lambrecht Lauwen (1551 e.v.). In 1524 is er te Retie een priester: heer Lambrecht Lauwen, disservitor van onze St. Pieterskapel, in vervanging van de heer deken van Turnhout «absens».

Ook de schilder Wouter Lauwen vonden we terug in een kerkmeestersrekening van onze St. Martinuskerk uit het jaar 1615-1616, en wel in de volgende artikelen:

- bet. aan Mr. Wouter Lauwens, schilder van het autaer-
cleet te schilderen voer het H. Scts autaer 7 g.

- van het beelt van Ste Callyn te vernissen 2 g.

Méér weten we voorlopig niet over «onze» schilder.

E. S.

† Kanunnik Ambrosius Mathaeus Erens

Op 23 Juli overleed in de abdij van Tongerlo de Z. E. H. Kanunnik Dr Ambr. M. Erens, archivaris der abdij, na een lange en onverbiddelijke ziekte te hebben doorgemaakt.

De Kempische geschiedschrijving verliest in hem één harer meest gedegen en gezaghebbende beoefenaars.

Als archivaris zijner abdij is hij een rusteloos werker en zoeker geweest en heeft daarin op waardige wijze de traditie's van een Kanunnik A. Heylen, een W. Van Spilbeeck, een H. Lamy, voortgezet.

Kanunnik Erens werd geboren te Vliermaal-Roodt op 23 Februari 1888. Hij trad in de abdij en ontving het kleed op 15 Oktober 1908. Priester gewijd op 12 Juli 1914, werd hij met het archivaris-ambt belast op 22 Oktober 1915. Onder de leiding van Lamy had hij toen reeds zijn sporen bij de archiefordening verdiend.

Vanaf 1919 studeert hij aan de Universiteit van Leuven en behaalt er in 1925 met grote onderscheiding het doctoraat in de morele en historische wetenschappen met als thesis «*Tongerloo en 's Hertogenbosch. De dotatie van de nieuwe bisdommen in Brabant*», (Uitg. Tongerlo, 1925).

In 1932 behoorde hij mede tot de oprichters van het tijdschrift «*De Zuiderkempen*». Tot aan de verdwijning ervan tengevolge van de oorlogsomstandigheden in 1940, heeft hij aktief omzeggens aan elk nummer mede gewerkt.

Het is de bedoeling niet hier een omstandige bibliographie van de volijverige geleerde weer te geven. Men zie daarvoor het artikel dat zijn opvolger Kan. M. Koyen heeft gepubliceerd in «*Wetenschappelijke Tijdingen*» XII, 8 (Okt. 1952), blz. 313-314.

Kanunnik Erens was lid van de geschiedkundige commissie zijner Orde, briefwisselend lid van de Kon. Academie voor Oudheidkunde, lid van de Provinciale Commissie voor geschiedkundige en folkloristische opzoeken, enz.

De voortreffelijke uitgave van het abdij-cartularium waarvan thans reeds twee delen het licht zagen, behoort tot zijn laatste werken. De zorgvuldige uitgave der teksten, die voor gans de Kempen en een deel van Noord-Brabant van belang zijn, de minutieuze notitie's en regesten die daaraan telkens vooraf gaan, stempelen dit werk tot een hoogst nuttig instrument dat niemand kan voorbij gaan die zich met de kempische geschiedenis in wil laten.

Ook «Taxandria» mocht zich in zijn belangstelling verheugen. Zo publiceerde hij in jg. IV Nieuwe Reeks (1932):

Schoolmeester-koster te Tongerloo in de XVIIe en XVIIIe eeuw. Blz. 39-53.

Arendonk onder het schrikbewind der Fransche Omwenteling. Episode uit 1798. Blz. 108-109.

In samenwerking met Kanunnik J. E. Jansen gaf hij in jg. V NR (1933):

De Norbertijner Abdij van Tongerloo. Achthonderdjarige werking in de Antwerpse Kempen. Blz. 151-192.

Verders publiceerde hij nog in jg. VI NR (1934):

Projekt einer vaart door de Zuid-Antwerpse Kempen. Einde XVIIIe eeuw. Blz. 52-85.

Tijdens de oorlogsjaren werkte Kanunnik Erens te Alfen aan een geschiedkundige monografie over deze belangrijke Noord-Brabantse gemeente. Op de heen- of terugreis verzuumde hij nooit om eens af te slappen op het stadsarchief waar zijn vriend Kanunnik Jansen aan de arbeid was. Steeds opgewekt, zijn zware en ongenielbare oorlogstabak ten spijt, toonde hij steeds de warmste belangstelling voor alles wat met kempische geschiedenis in betrekking stond en gul en hulpvaardig stond hij steeds paraat om van zijn rijke ervaring en eruditie te laten mede genieten.

De Heer geve hem de eeuwige vrede.

R. P.

Kempisch Boekennieuws

DR. J. GRIETENS & DR. E. DE GOEYSE. - *Het Volkslied onder de Brabantsche Omwenteling van 1789.* (Bekroond door de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, uitg. der Kon. VI. Ac. reeks VI, nr. 62. 416 bl.; 150 frs. Te bestellen bij Louis De Goeyse, Meisse, Brabant. postnr. 3036.77.)

Het was Max Rooses die zei dat «de volksliederen de levende gedenk-tekenen zijn van de geschiedenis van enen stam, omdat zij verhalen wat hem deed wenen of juichen, wien hij vervloekte of zegende of bewonderde». En waarlijk, vooral in het historisch volkslied worden de passies ten top gedreven: daar wordt bezougen met een liefde die het volkseigene vereert en aanbidt; een wansheid die kordaat alles afwijst wat vreemd is; met haat en bittere spot voor wat vijandig is; met walg en vloek voor wat vals is of verraad pleegt. Wordt wellicht de juistheid van het beeld der toestanden en gebeurtenissen daardoor in zekere mate ge-altereerd, toch behoudt het volkslied zijn onmiskenbare waarde voor wie wil nagaan hoe de verschillende volkslagen en partijen hun geschiedenis mee hebben beleefd; in elk geval blijft het een bron uit-de-tijd zelf en een geloofwaardige getuige die zijn recht opeist samen met de andere dokumenten geraadpleegd en vergeleken te worden bij het behandelen van bepaalde gebeurtenissen of perioden uit de geschiedenis.

Het werk van Dr. J. Grietens en Dr. E. De Goeyse betreft een zeer interessant geval. Na een objectieve overzichtelijke samenvatting van de oorzaken en feiten der Brabantsche Omwenteling, en een grondige besprekking der liederen die daarmee betrekking hebben (zo voor wat hun betekenis, de dichters, drukkers, verspreiding, enz. aangaat), komen de liederen zelf aan de beurt. 114 teksten, zorgvuldig gerangschikt naar hun onderwerp, met vermelding van de «stemme», in zoverre in de dokumenten zelf daarnaar verwezen wordt, en boudig in verband met feiten en personen verklaard, overal waar dit nodig of nuttig scheen.

Zo komt dit academisch proefschrift mij dan voor als een onmisbare bron tot dokumentatie en illustratie voor al wie, leraar of conferencier, zichzelf of zijn toehoorders een raak en treffend beeld wil opdissen van een der beroerdste perioden van onze geschiedenis.

Uit de tien liederen die samen met de Marsch van Turnhout geheel of ten dele aan de Slag van Turnhout worden gewijd, en de negen andere waarin Noorderwijk, Zoerle-Parwijs, Meerhout, Tongerlo, Westerlo, Olen en Itegem aan de beurt komen, kan men gemakkelijk afleiden wat enorm belang aan de Slag van Turnhout werd gehecht, en hoe groot het aandeel is geweest dat de Kempen heeft gehad in deze heldhaftige volksstrijd tegen een overmachtige dwingeland. Dat strekt ons ter eer!

J. Nuyts.

MARIEN, M. E., *Oud-België. Van de eerste landbouwers tot aan de komst van Caesar.* Antwerpen, De Sikkel, 1952. - 528 blz., 398 illustr.
Genaaid: 280,00 fr.; geb.. 320,00 fr.

Dit omvangrijke en overvloedig geïllustreerde boek betekent een prachtige aanwinst voor de boeiende studie der archeologie. Het is tevens het eerste grote handboek in onze taal handelende over de voorgeschiedenis onzer streken. Dat het meteen voor een ruimer publiek werd opgevat dan alleen maar de kringen van de vaklui is 'n hoogst gelukkige omstandigheid.

Op een tijdstip als dit, waarop vooral in de Kempen, tengevolge van de toenemende ontginningsdrang, vele duizendjarige lidtekens op onze heiden voor altijd worden uitgewist, zou dit boek in handen moeten zijn van vele Kempenaars, die daarin zouden leren lezen wat sommige lidtekens van hun streeklandschap ons nog te zeggen hebben. Het zou hunne faak moeten zijn de aandacht der specialisten te vestigen op deze reliëten, vóóraleer de bulldozer ze medogenloos vernield. In het zand onzer heidevlakten ligt een onvermoede geschiedenis geschreven, en wat wij ervan kennen beperkt zich meestal tot wat de gebrekige techniek van ongeveer veertig jaar geleden heeft aan het licht gebracht.

Voor de heemkundige, met zijn liefdevolle en grondige kennis van de eigen streek, is er, vooraleer het definitief te laat mocht zijn, een opdracht weggelegd die hierin bestaat, dat hij zou optreden als waker en hoeder van het lokale archeologische patrimonium. Nauwlettend zou hij moeten toeziën op deze lidtekens die 'n voorhistorische begraafplaats kunnen laten vermoeden. En hij zou er voor moeten zorgen dat de specialist in het vak erbij werd geroepen vooraleer de ontginding hiér betreurenswaardig sloppingswerk kan hebben verricht. We denken hierbij aan onze Noord-Brabantse naburen waar de samenwerking tussen de streekkenner, de heemkundige en de specialist in de jongste jaren zulke prachtvondsten heeft tengevolge gehad.

In zijn inleiding schrijft de auteur terecht: «*Moge de lezing van deze bladzijden in ons land het bewustzijn doen ontstaan, hoe belangrijk de minste vondst kan zijn voor het schrijven der hoofdstukken van onze voorgeschiedenis, en ook dat onze specialisten enkel deze hoofdstukken kunnen volledigen en herzien wanneer zij, tijdig over elke nieuwe vondst gewaarschuwd, zelf ter plaatse de nodige vaststellingen kunnen doen. Onze bodem-archieven worden zeldzaam en zij kunnen slechts éénmaal gelezen worden. Opgraven is vernielen, en wanneer een onkundige zonder enig nut voor de voorgeschiedenis opgravingen uitvoert, verscheurt hij voor immer enkele der weinige bladzijden, die ons door onze voorouders nagelaten werden».*

Het boek vangt aan bij het neolithicum, ongeveer 2600 vóór Christus, «*toen de grootste revolutie van de Mensheid plaats greep: de overgang van het stadium waarin de Mens de natuur onderging, naar het stadium,*

waarin de Mens trachtte actief in de natuur in te grijpen en haar naar zijn behoeften om te scheppen, m.a.w. toen de Mens van parasitair wzen een producent werd».

In verschillende hoofdstukken krijgen we achtereenvolgens een kijk op de cultuur van de landbouwers der loessgronden (Omal), die der veehoeunders en der mijnwerkers van de Michelsberger-kultuur, de bekerlieden (o.a. in de Kempens), de megalithbouwers, om dan tenslotte het verloop der opeenvolgende metaalperioden mede te maken.

In een soepele maar zakelijke betoogtrant wordt een levendig beeld opgeroepen dezer verschillende culturen. Dit beeld bezit reeds een behoorlijk reliëf, wat des te merkwaardiger is gezien het eer schaarse materiaal, en de zeer bijzondere aard ervan. Ceramiek, stenen en metalen werktuigen of wapens, woningbouw, voeding, opsmuk, begrafenisriten, maatschappelijke verhoudingen, enz., voor dat alles heeft de auteur aandacht gehad, zodat het beeld van de voorhistorische samenleving heel wat meer nuancering gaat vertonen.

Het overvloedig illustratiemateriaal verdient de meeste lof. Schier geen enkele vondst wordt ter sprake gebracht of zij wordt verduidelijkt door schetsen of foto's, wat de bevattelijkheid van de geboden stof ten zeerste in de hand werkt. Tekst en illustratie maken van dit werk een onmisbaar handboek waarnaar men steeds zal willen terug grijpen.

De Kempische archeologie komt in dit boek geheel tot haar recht. Ook hier bewijst de auteur zijn eruditie en situeert de vondsten van Grobbendonk, Hoogstraten, Kasterlee, Loenhout, Merksplas, Oud-Turnhout, Postel, Ravels, Rijkevorsel, Turnhout, Vosselaar, Weelde en Zandhoven, op hun plaats in de algemene evolutie. Het hoeft nauwelijks te worden gezegd dat ook de beladen gebieden als Noord-Brabant en Limburg heel wat hebben aan te bieden wat voor een kempische voorgeschiedenis vrijwel onontbeerlijk is.

Een zeer gedegen studieboek over een boeiende en aantrekkelijke wetenschap als de archeologie.

R. P.

HERCK, (J. Van), Het Passie-retabel van Geel. Antwerpen, Standaard, 1951. 32 x 26, 50 blz. - Met 35 illustr. en losse plaat van het gehele retabel. Genasid: 150 fr.

Onder de Kempische kultuurmonumenten staat de Geelse Ste-Dymphakerk op een vooraanstaande plaats. Niet alleen om haar architectonische waarde, maar tevens om de uitzonderlijke kunstschatten die zij bergt.

Tot de merkwaardigheden van deze oude en vermaarde bedevaartkerk behoren voorzeker haar drie altaartafels die, op kunsthistorisch gebied, een kostbare bijdrage betekenen tot de geschiedenis onzer wereldvermaarde retabelsnijkunst.

Z. E. H. Dr. J. Van Herck, retabelkenner en beslagen iconograaf heeft thans een mooi album uitgegeven op zwaar papier, gewijd aan het Passieretabel dat van het einde van de 15de eeuw dateert. Dit album is, door zijn illustratie en door zijn substantiële tekst (die in feite al dateert van 1944), een voortreffelijk document geworden dat voorzeker vele diensten zal bewijzen bij de verdere studie van het retabelprobleem.

Zowel van het snijwerk als van de geschilderde luiken bleef tot nu toe de auteur of de school onbekend. Wel werden desbetreffend tal van hypothesen opgebouwd die evenwel geen van allen hebben kunnen bevrugten. Dr. Van Herck heeft niet de bedoeling gehad het probleem ten gunste van één dier veronderstellingen te beslechten, noch de reeks met een nieuwe hypothese te verrijken. Al het problematische wordt slechts terloops aangeraakt daar elke nieuwe poging voorlopig toch onvruchtbbaar moet blijven. Een mogelijke uitkomst ziet hij slechts in het opmaken van een «Corpus Tabularum Sculptarum Flandriae».

Achtereenvolgens beschrijft hij de verschillende vakken waaruit dit retabel is opgebouwd, daarbij telkens aandacht schenkend aan sommige eigenaardigheden der opstelling. Vervolgens behandelt hij de typische iconographie zoals o.a. de legende van de bijziende lansdrager Longinus of het thema der dubbele voorspraak dat voorkomt op één der luiken, om dan tenslotte tot een kunsthistorische waardering te komen waarbij compositie en techniek betrokken worden. Ook voor de luiken gaat hij naar eenzelfde plan tewerk.

Nadat de kunstliefhebber in het stemmingsvolle Geelse kerkinterieur, dit retabel esthetisch heeft genoten, wordt het bezit van dit album hem een dwingende behoefte om ook aan de studeertafel dit genot te laten voortduren en, onder het geleide van een beslagen gids, dieper door te dringen in geest en zin van deze vrome en waarachtige kunstschepping.

R. P.

Inhoud Jaargang 1952.

	Blz.
<i>E. Heer J. R. Verellen.</i> - Klokken en klokgieters te Herentals.	3-27
<i>Drs. Fr. Verbiest.</i> - De oude (oudste?) eijnen te Noorderwijk.	28-36
<i>P. Petrus B. De Meyer.</i> - Archief van de Pastorij van Meerhout.	37-40
<i>Jos. Hendrickx.</i> - Oude Turnhoutse Familiën. De Familie Mallants.	41-62
<i>Raymond Peeters.</i> - Het XVIIIe eeuwse Koorgestoelte der St. Pieterskerk te Turnhout. Een gewrocht van Joannes Claudius de Cock anno 1713.	63-110
<i>Edward Sneyers.</i> - † Louis Grietens (1887-1952).	111
<i>Carlo De Clerq.</i> - De achttiende-eeuwse verslagen der Antwerpse bisschoppen aan de H. Stoel over de staat van hun bisdom.	115-213
<i>Raym. Peeters.</i> - Kempische Rome-pelgrims in het Heilig Jaar 1500.	214-217
<i>E. S.</i> - Schilder Wouter Lauwen van Retie (17e eeuw).	217
<i>R. P.</i> - † Kanunnik Ambrosius Mathaeus Erens	218-219
Kempisch Boekennieuws	220-223

Inhoud

<i>Carlo De Clerq.</i> - De achttiende-eeuwse verslagen der Antwerpse bisschoppen aan de H. Stoel over de staat van hun bisdom.	115-213
<i>Raym. Peeters.</i> - Kempische Rome-pelgrims in het Heilig Jaar 1500.	214-217
<i>E. S.</i> - Schilder Wouter Lauwen van Retie (17e eeuw).	217
<i>R. P.</i> - † Kanunnik Ambrosius Mathaeus Erens	218-219
Kempisch Boekennieuws	220-223
Algemene Inhoud Jaargang 1952.	224